

08/87
К.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

НОРЖИГИТОВА НАЗИРА АБДУҚОДИРОВА *Н. Назми*

Қулёзма ҳуқуқида

УДК 930.1 (575.1)

ТУРКИСТОНДА "БЕСМАЧИЛИК ХАРАКАТИ" ТА-
РИХШУНОСЛИГИ (СОВЕТ ДАВРИ)

07.00.02 - Ватан тарихи

ДИ С С Е Р Т А Ц И Я

Тарих Ҷанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун

ИЛМИЙ МАСЛАҲАТЧИ:
Академик Э.Ю. ЮСУПОВ
ИЛМИЙ РАҲБАР:
Тарих Ҷанлари номзоди,
доцент Н.Т. ТОҶИБОВ

РНТБ ФОНТИ

Тошкент - 1995

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	I
I БОБ. Совет адабиётларида "босмачилик ҳаракати" туғри- сидаги концепциянинг шаклланиши ва ривожлани- ши.....	10
I-§. Илмий марказларнинг "босмачилик ҳаракати" тарихининг Урганишдаги фаолияти	10
2-§. Илмий кадрлар тайёрлаш ва бунинг "босмачи- лик ҳаракати" тарихини Урганишга таъсири	26
II БОБ. "Босмачилик ҳаракати"нинг моҳияти, уни келтириб чиқарган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий сабаблар ва унинг давлари ҳамда оқибатларининг совет тарих- шунослигида ёритилиши	43
I-§. "Босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий сабабларининг совет тарихшунослигида акс эттирилиши	44
2-§. Совет тарихий адабиётларида "босмачилик ҳаракати"нинг ижтимоий моҳияти, унинг раҳбар- лари фаолиятига ва ҳаракатлантирувчи кучларига берилган баҳо	71
3-§. "Босмачилик ҳаракати"нинг давлари ҳамда бу ҳаракат оқибатларининг тарихий адабиётлар- да ёритилиши	100
Хулоса	123
Фойдаланган адабиётлар ва манбалар рўйхати	129

К И Р И Ш

Муаммонинг долзарблиги. Ўзбекистон давлат мустақиллиги-га эришиб, истиқлол мафқураси яратилаётган ҳозирги шароитда тарих фани олдида ҳам миллий ўзлигини тугал англаган жамият аъзоларини тарбиялашдек буюк вазифа турибди. Дарҳақиқат, миллий ўзлигини англай олмаган халқнинг миллий тараққиёти ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Чунки миллатни миллат қиладиган нарсаларни нозик ҳис эта биладиган, миллат миннатини бошига кўтара оладиган кишиларгина жамият тараққиётини тезлатишга, истиқлолдай муқаддас неъматни асрашга қодирдир. Миллий ўзлиқни англашда ва англаштишда эса Ўзбекистон тарихини мукамал ўқитилиши, муфассал урганилиши катта роль уйнайди. Аммо, бугунги кунгача мукамал ва муфассал ёзилган Ўзбекистон тарихига эга эмасмиз. Чунки 70 йилдан ортиқ давом этган қизил империя даврида совет тарихий адабиётларида Ўрта Осиё халқларининг тарихи кўп жиҳатдан нотўғри талқин қилинди ва бузиб кўрсатилди.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан сўнг ўтмишимизни, тарихий меросимизни чуқур, ҳар томонлама мукамал урганиш учун шароит ва имконият яратилди. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек: "Биз ўтмишимизни ва ҳозирги кунимизни ҳаққоний ва холисона, танқидий таҳлил этишнинг қатъий тарафдоримиз. Биз босмачилик ҳаракати, коллективлаштириш, репрессиялар, турғунлик даврига оид бузилишлар ҳақида булсин — "оқ доғлар"ни тугатиш тарафдоримиз. Албатта, ҳар бир воқеани аниқ тарихий шароитни ҳисобга олиб, бизнинг тарихимиз, ундаги ҳар бир қадам кекса авлодларнинг пешона тери билан сўғорилганини назарда тутиб шундай қилишимиз керак. Ўтмишимизнинг бошдан-оёқ қоралаш отабоболаримизнинг хотираси олдида, фарзандларимиз ва набираларимизнинг маънавий соғломлиги олдида кечирилмас хато бу-

лур эди".¹ Шунинг учун ҳам тарихчиларимиз олдида бир қанча муҳим муаммолар борки, уларни қайтадан қуриб чиқиш ҳамда тарихий далиллар асосида воқеаларни аниқлаш лозим. Ана шундай муаммолардан бири Урта Осиёда қарийб 20 йил давом этган, тарихга "босмачилик"² номи билан кирган ҳаракатдир.

Муаммонинг долзарблиги шу билан асосланадики, то бугунга қадар "босмачилик ҳаракати"га бағишланган совет даври тарихшунослиги ўзининг ҳолисона ва тарихий ҳақиқатга мос келадиган баҳосини олгани йўқ. "Босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган совет адабиётлари тўғрисидаги тарихшунослик тадқиқотлари кўпроқ библиографик характерда бўлиб, уларда мазкур ҳаракат аксилинқилобий, маҳаллий меҳнаткашлар манфаатларига ёт бўлган феодаллар, рухонийлар, буржуазиянинг ҳаракати сифатида таҳлил қилинган.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, "босмачилик ҳаракати" фуқаролар урушининг таркибий қисми сифатида ўрганилиб келинди. Аслида "босмачилик ҳаракати" тарихига эътибор берилса, бу ҳаракат бир неча даврларга бўлинувчи Урта Осиё халқларининг ўзига хос миллий-озодлик ҳаракати бўлиб, чоризмнинг мустамлакачилик ва миллий зулмини давом эттирган рус большевиклари, меньшевиклари, эсерлари ва бошқа сиёсий партия ҳамда оқимлар вакилларида иборат Советлар ҳукуматига қарши маҳаллий аҳолининг кўпчилик қисмининг норозилигининг рўёбга чиқиши эди.

Шунинг учун ҳам Туркистондаги "босмачилик ҳаракати" тарихшунослигини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш илмий ва сиёсий аҳамиятга молиқдир.

1. И. А. Каримов, *Ўзбекистон КП XXII съездида МКнинг сиёсий маърузаси*. - Совет Ўзбекистони, 1990, 5 июнь.
2. Урта Осиё халқларининг 1918 йилдан 30-йилларнинг ўрталарига қадар совет тузуми олиб борган адолатсиз миллий, иқтисодий, ижтимоий сиёсатга қарши қаратилган миллий-озодлик ҳаракати совет тарихшунослигида босмачилик ҳаракати деган тушунча билан аталган. Бу тушунча мазкур ҳаракатни ифодаламагани учун "босмачилик ҳаракати" тушунчасини қўштирноқ ичида бердик.

Муаммонинг урганилганлик даражаси. Ўзбекистонда умуман тарихшунослик муаммоларига оид илмий ишлар озчиликни ташкил этади. Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи совет тарихшунослиги борасидаги асарлар эса бармоқ билан санарли ҳолдадир. Яна Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи фуқаролар уруши ва чет эл ҳарбий интервенциясининг таркибий қисми сифатида ёритилганлиги учун унинг тарихшунослиги ҳам шу нуқтаи-назарда берилган.

Урганилаётган мавзу тарихшунослиги собиқ Иттифоқ миқёсидаги тарихшунослик ишларида ҳам қисқача ёритилди¹. Лекин бу муаммога оид асарларнинг деярли барчаси Ўрта Осиё минтақасида яратилган ишлардан иборатдир.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихшунослигига 50-60-йилларда алоҳида эътибор берила бошланди. Шу даврдан бошлаб дастлабки мақолалар ва изланишлар чоп этилди². Булар ичида Р.Бойжоновиинг "Ўзбекистонда марксистик тарих фанининг ривожланиши /1917-1924 йиллар/"³ асари алоҳида урин тутиб, унда 20-йиллардаги "босмачилик ҳаракати" тарихи борасидаги мақола ва асарларни биринчилардан бўлиб тарихшунослик жиҳатидан таҳлил қилиб берилган. Лекин шу билан бирга Р.Бойжоновиинг бу асарида: "Ўзбекистонда граждандар уруши Совет

1. С.Ф.Найда, В.П.Наумов. Советская историография гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР. Изд. МГУ, 1966; Д.К.Шелестов. Об изучение истории гражданской войны и военной интервенции. Об. "Советская историческая наука от XX до XXII съездов КПСС". - История СССР, М., 1962; И.П.Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР. Харьков, 1964 ва бошқалар.

2. И.К.Додонов. Об изучении истории народов Средней Азии в Советской период /Заметки историка/. - Труды САГУ. Ташкент, 1951, вып. XXIII, кн. 4; Р.Бойжонов. Ўзбекистонда марксистик тарих фанининг ривожланиши /1917-1924 йй./. Ташкент, 1962; Ушанинг Туркистонда Октябрь революцияси историографиясига доир /1917-1967 йй./. Ташкент, 1969; А.И.Зевелев. Историография гражданской войны в Туркестане. Ученые записки ТПИ им. Низами, т. XXXI, вып. 3. Ташкент, 1968 ва бошқалар.

3. Р.Бойжонов. Ўзбекистонда марксистик тарих фанининг ривожланиши /1917-1924 йй./. Ташкент, 1962.

Россиясидаги граждaнлар урушининг ажралмас бир қисми бўлиб, бу ерда у қисман ўзига хос бир формани, яъни босмачилик формасини олган. Лекин бу ҳаракат мазмун жиҳатидан Совет Россиясидаги граждaнлар урушидан ҳеч қандай фарқ қилмаган. Чунки босмачилик ҳаракати ҳам, Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли пзага келган пролетариат диктатурасига қарши контр-революцион бир ҳаракат бўлиб, у Ўзбекистонда баъзи бир сабабларга кўра кўпроқ вақтга чўзилган эди"¹, - деб "босмачилик ҳаракати"ни нотўғри талқин қилган.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи бўйича биринчи иirik тарихшуносликка оид асар - бу А.И.Зевелевнинг² қаламига мансуб бўлиб, муаллиф китобда "босмачилик ҳаракати"га оид асосий адабиётлар ва манбаларни ҳар томонлама ёритиб берди. Асарда А.И.Зевелев Туркистондаги фуқаролар уруши, шунингдек, у "босмачилик ҳаракати"нинг 20-йиллардан то 60-йилларнинг ўрталаригача бўлган тарихшунослигини даврлаштирди ҳамда ҳар бир даврни илмий асослади. Шу билан бирга муаллиф Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихшунослигида ўрганилиши керак бўлган томонларни кўрсатиб берди.

Ўрта Осиёдаги фуқаролар уруши тарихшунослиги масалалари Х.Ш.Иноятов³ асарида ҳам қисқача ёритилган. Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихшунослиги Р.А.Ражапова ва В.Г.Чеботарева⁴, Г.И.Желтова⁵, М.А.Охунова ва Б.В.Лунин⁶, Г.Д.Алек-

1. Р.Боймонов. Ўзбекистонда марксистик тарих фанининг ривожланиши /1917-1924 йй./ Тошкент, 1962, 149-бет.

2. А.И.Зевелев. Историография Советского Туркестана /Историография и источники по истории гражданской войны в Туркестане/. Ташкент, 1968.

3. Х.Ш.Иноятов. Краткая историография гражданской войны в Средней Азии, Ташкент, 1974.

4. В.Чеботарева, Р.Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане. Ташкент, 1982.

5. М.А.Охунова, В.В.Лунин. История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк. Ташкент, 1970.

6. Г.И.Желтова. Социалистическое строительство в Узбекистане. /20-30-е годы/. Историографический очерк. Ташкент, 1975.

сеева ва Г.И.Желтоваларнинг¹ Ўзбекистон тарихи тарихшунослиги масалаларига бағишланган асарларида ҳам қисқача акс эттирилган. Бу асарларда нафақат "босмачилик ҳаракати" тарихшунослиги, балки бу муаммони ўрганишнинг вазга келиши ва ривожланиши жараёни ҳам берилгандир. Бироқ, бу асарларда "босмачилик ҳаракати"ни тарихшунослик жиҳатидан таҳлил қилишда назкур ҳаракат аксинчилобий, маҳаллий меҳнаткашлар манфаатларига ^{қарши} буржуазиянинг ҳаракати деб баҳоланди. Масалан, В.Чеботарева ва Р.Ражаповалар асарида 50-йиллар охири ва 60-йиллар бошларида "босмачилик ҳаракати" тарихининг асл моҳиятига мосроқ қилиб ёзилган асарларни таҳлил қилишиб, уларда "...босмачи миллатчилик ҳаракати маҳаллий аҳолининг инқилоб талабасига, Совет ҳукуматининг ўрнатилишига қарши қонуний реакция сифатида баҳоланди; Туркистондаги синфий табақаланишнинг ўзига ҳослиги эътиборга олинмай, бир қанча тарихчилар томонидан босмачилик миллий буржуазия ва руҳонийлар раҳбарлигидаги умумий халқ ҳаракати сифатида кўрсатилди, ... Совет ҳокимияти аксинчилобчилар билан курашда фақат Қизил Армия ва рус ишчи синфига таянди деган тезис қарор топширилди, маҳаллий меҳнаткашларнинг бундаги иштироки эса эътиборга олинмади"², - дея ҳақиқатни анча сохталаштиришга ҳаракат қилганлар.

Назкур муаммонинг ўрганилиши масалалари Ўзбекистон ва Ўрта Осиё ҳамда Қозоғистонда фуқаролар уруши ва чет эл ҳарбий интервенцияси тарихига бағишланган тарихий адабиётлар-

1. Г.Д.Алексеева., Г.И.Желтова. Становление в развитии советской системы научно - исторических учреждений. Ташкент, 1977.

2. В.Чеботарева., Р.Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане. 93- бет.

нинг тарихшунослик шарҳлари қисмида ҳам кўрсатиб утилди¹. Шунинг ҳам қайд қилмоқ лозимки, "босмачилик ҳаракати" тарихи чет эл адабиётларида ёритилиши тарихшунослигига оид кенг қамровли адабиётларга ҳам эгамиз². Буларнинг ҳаммаси Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихшунослигини ўрганишда сўзсиз катта аҳамиятга эгадир.

Аmmo вқоридаги тарихшунослик ишларининг таҳлили шунинг кўрсатадики, буларнинг ҳаммаси давр талаби асосида, яъни ҳукмрон коммунистик гоя, марксна-ленинча концепция, тарихий материализм нуқтаи-назаридан яратилганди. Шунинг учун ҳам бугунги кунда "босмачилик ҳаракати"нинг ҳақиқий ҳолисона тарихини ёритувчи на бирор йирик тарихий асарга, на бирор тарихшуносликка оид адабиётга эга эмасмиз.

-
1. А.И.Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Ташкент, 1959; М.Иркаев. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963; Ушанинг. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1971; Ш.А.Шамагдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Ташкент, 1961; С.Б.Жантуаров. Гражданская война в Киргизии. Фрунзе, 1963; История гражданской войны в Узбекистане. т.1. Ташкент, 1964; т.2. Ташкент, 1970; Я.М.Досумов. Каракалпакия в годы гражданской войны /1918-1920/. Нукус, 1975; Р.М.Масов. Историография Советского Таджикистана. Душанбе, 1978; А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, А.И.Чугунов. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М., 1981; Х.Ш.Иноятов. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. М., 1984; Гражданская война и иностранная военная интервенция в Средней Азии. Ашхабад, 1986 ва бошқалар.
2. Х.Ш.Иноятов. Ответ фальсификаторам истории Советской Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1962; Ушанинг. Ленинская национальная политика в действии. Ташкент, 1973; Ушанинг. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии Казахстана. Ташкент, 1976; К.М.Новоселев. Против буржуазных фальсификаторов истории Средней Азии. Ашхабад, 1962; А.Б.Турсунбаев. Против буржуазных фальсификации истории Казахстана. Алма-Ата, 1963; Г.А.Хидоятлов. Правда против лжи. Ташкент, 1964; Ушанинг. Строительство социализма в Средней Азии и современный антикоммунизм. Ташкент, 1974; А.Абдугалипов. Басмачество в Средней Азии: домысли французских советологов и историческая действительность. - Общественные науки в Узбекистане. 1981, № 7; А.И.Зевелев., Ю.А.Поляков., Л.В.Шишкина. Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов. М., 1986 ва бошқалар.

Диссертациянинг мақсади Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихига оид бўлган совет тарихий адабиётларини илмий таҳлил қилиш, уларнинг ятуқ ҳамда камчиликларини саралашга ҳаракат қилиш ва мазкур мавзунинг ўрганилиши керак бўлган томонларини аниқлашдир. Қўйилган мақсадга биноан ишнинг вазифалари қуйидагилардан иборат деб ҳисоблаймиз:

- илмий марказларда "босмачилик ҳаракати" тарихининг ўрганилишини ёритиш;

- тарихни, шунингдек "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганиш мақсадида илмий кадрлар тайёрлаш жараёнини таҳлил қилиш;

- "босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий асослари ва сабабларини совет тарихий адабиётларида қанчалик тўғри ёки бузиб кўрсатилиши масалаларини таҳлил этиш;

- совет тарихшунослигида "босмачилик ҳаракати"нинг ижтимоий моҳияти, унинг раҳбарлари фаолияти ва ҳаракатлантирувчи кучларининг акс эттирилишини тавдиқ этиш;

- "босмачилик ҳаракати"нинг даврлари ва бу ҳаракат оқибатларининг ёритилишини таҳлилий муҳокама қилиш.

Диссертацияда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи борасида совет тарихий адабиётларида илмий тарихий фикрнинг қай тарзда ривожланиб бориши жараёнини текширишга ҳаракат қилинди.

Диссертациянинг назарий ва услубий асосини тарихий жараёни ҳар қандай сиёсатдан холи ҳолда умуминсоний қадриятлар нуқтаи-назаридан ёритиш ташкил этади. Шунингдек, илмий ишда тарихий воқеаларни холислик, тарихийлик, диалектик услублар асосида таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Чунки ҳар

қандай тарихий воқеалар ҳолисона ҳамда уларнинг қандай озага келганлиги, ривож ва нима билан яқунланганлиги урганилган-дагина ўзининг ҳақиқий моҳиятини топади. Бу эса ўз ўрнида халқ, миллат, Ватан равнақиға хизмат қилади.

Илмий ишда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" мавзусига бағишланган совет тарихий адабиётлари асосий манба бўлди. Шунингдек, диссертацияда тарих фанининг ривожланиши тўғрисидаги ҳужжатлар, илмий марказлар ҳужжатлари ҳамда мавзуга доир вақтли матбуот материалларидан кенг фойдаланилди.

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, диссертацияда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тўғрисидаги совет тарихий адабиётларининг ҳаммаси ҳақида эмас, балки ишда қўйилган масалаларнинг бирор томони ёритилган адабиётлар тўғрисида кўпроқ тўхталиб ўтилди.

"Босмачилик ҳаракати" тарихшунослигини бугунги кун талаблари даражасида тадқиқ қилиш учун ишда Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви, Фарғона вилояти давлат архиви, Тожикистон Республикаси Ленинобод вилояти давлат архиви материалларидан ҳам имконият даражасида фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги шундан иборатки, ишда аввало Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи бўйича совет тарихшунослигига янгича ёндошишга ҳаракат қилинди. Шунингдек, илмий ишда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини урганишда совет концепциясининг шаклланиши ва ривожланиши бугунги кун талаблари асосида таҳлил қилинди.

Диссертацияда совет тарихий адабиётларининг муаммони урганиш борасидаги ижобий ва салбий томонлари ёритилди. Яна Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тўғрисидаги совет тарихий адабиётлари таҳлил қилинар экан, шу билан биргаликда архив

хужжатлари асосида бевосита "босмачилик ҳаракати"нинг асл моҳиятини ёритувчи тарихини ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қилинди. Илмий ишда "босмачилик ҳаракати" тарихига ва тарихшunosлигига баҳо беришнинг методологик асосларини ишлаб чиқишга уриниб кўрилди.

Диссертациянинг амалий аҳамияти шундаки, ишда умумлаштирилган хулосалар Ўзбекистон истиқлолга эришиб, унинг тарихини тарихий ҳақиқат асосида ёзишда, келгусида "босмачилик ҳаракати" масалаларини ҳақиқатга мос ҳолда ўрганишда маълум аҳамиятга эга бўлиши мумкин, деб ҳисоблаймиз. Диссертация материалларидан "босмачилик ҳаракати" тарихи бўйича ваъзаларда, махсус курсларда, Ўрта Осиё тарихи бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалари ёзишда фойдаланиш мумкин.

Диссертация мавзуси бўйича Тошкент давлат университети /1992, 1994/, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги Ўзбекистон тарихи ўқув-услубий шўбаси /1993/, Абу Райҳон Беруний номи Тошкент давлат техника университети /1993/ утказган Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари борасидаги илмий-назарий ва илмий-амалий конференцияларда маърузалар қилинган ва асосий хулосалар чоп этилган. Илмий иш мавзуси бўйича рисола тайёрланмоқда.

Ишнинг тузилиши. Диссертация кириш, иккита боб, хулоса ҳамда фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхатидан иборат.

I БОБ. СОВЕТ АДАБИЁТЛАРИДА "БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИ" ТУГРИСИДАГИ КОНЦЕПЦИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

I-§. ИЛМИЙ МАРКАЗЛАРНИНГ "БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИ" ТАРИХИНИНГ УРГАНИШДАГИ ФАОЛИЯТИ

Урта Осиё халқлари тарихида катта Урин тутган, лекин бугунги кунгача ҳали ҳақиқий баҳосини олмаган "босмачилик ҳаракати"га бағишланган совет тарихшунослиги фани ўз ичига 70 йиллик даврни олади. Тарихшуносликнинг муҳим масалаларидан бирибу урганилаётган муаммо тарихини даврлаштиришдир. Жамият ривожланиши тарихининг маълум қисмида ўзига хос хусусиятлар, ажралиб турувчи томонлар, шунингдек, ўзининг даврлари бўлади ва бу умумий тарихий жараённинг даврларидан фарқ қилади. Чунки халқлар ёки бирор мавзу тарихининг тарихшунослиги шаклланиши жиҳатидан бир хил бўлмай, улар даврий чегаралари ва даврларнинг ички ривожланишига қадар фарқланади. Табиийки, Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихшунослиги масалаларини фақатгина илмий даврлаштириш асосида Урганиш мумкин бўлади.

Даврлаштиришнинг асосига эса фаннинг ёки урганилаётган муаммонинг объектив ва субъектив омиллари қўйилиши лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда бирор мавзу тарихи тарихшунослигини даврлаштиришда қуйидаги мезонлардан келиб чиқилади: а) ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши билан борлиқ бўлган асосий омил; б) фан ривожланишини белгиловчи шароит ва унга қўйиладиган талаблардан иборат бўлган объектив сиёсий пайт; в) муаммони Урганишдаги асосий концепцияларнинг ишлаб чиқиши, муаммони Урганишнинг кенгайтирилиши, тадқиқот услубларининг

такомиллашуви, унинг ҳужжатли асосининг бойитилиши ва илмий ўрганишни ташкил этилишидаги ўзгаришлар бўлиб, улар ички омилдир.

Бунда муаммони ўрганишдаги сифатий силжишлар, яъни тадқиқотчилар томонидан мазкур муаммони олдинги авлод тарихчиларига nisbatan қўлга киритган нтуқлари; тадқиқ қилинаётган давр муаммони ўрганишда қанақанги янгиликлар берганлиги; тадқиқот услубларини такомиллаштириш; шунингдек илмий ишларга янги архив ва бошқа ҳужжатли манбаларнинг киритилиши ҳам ҳисобга олинади.

Дқоридаги мезонларни ҳисобга олиб Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи тарихшunosлигида бизнингча қуйидаги асосий даврларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1/ 1920 йилдан 20-йилларнинг охиригача;
- 2/ 20-йилларнинг охиридан 1985 йилгача;
- 3/ 1985 йилдан 1991 йилгача.

Кўрсатилган даврлаштиришни асослаш учун ҳар бир даврнинг ички моҳиятини тавсифлаш лозим. Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишнинг биринчи давридаги мазкур мавзуга бағишланган илмий тадқиқот ишларининг аксарият кўпчилиги совет ва партия мактаблари ҳамда ташвиқот курслари тингловчилари, умумий ўқувчилар учун мўлжаллаб ёзилган эди. Бу мақодалар ва илмий ишларни махсус тайёргарлиги бўлган тарихчилар эмас, балки аксарият партия ва совет ходимлари, бу ҳаракатнинг иштирокчилари ёзганди. Шунга қарамай, бу муаллифлар "босмачилик ҳаракати"нинг бевосита иштирокчилари бўлганлиги сабабли, масалани марксча-ленинча методология асосида, пролетариат ва деҳқонлар манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ёзганликларига қарамай воқеаларни тарихий ҳақиқатга мосроқ равишда кўрсатдилар.

Бу даврда Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганувчи илмий марказлар - Истпарт, Ўрта Осиё коммунистик университети, Туркистон давлат университети /кейинчалик ЎОДУ/, Архив иши бўйича марказий бошқарма ва бошқалар ташкил этилди. Бу муассасалар Ўрта Осиё халқларининг бошқа давр тарихини ўрганиш ва ҳужжатларни, эсдаликларни йиғиш, уларни эълон қилиш билан биргаликда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини ҳам тадқиқ қилдилар, ҳужжатларни, эсдаликларни тўпладилар.

Аmmo биринчи даврда архивлар фаолияти энди йўлга қўйилаётганлиги учун асарларнинг манбаи асослари жудаям тор эди. Шунингдек, уларда кўпгина фактик ноаниқликлар кўп учрар ва аниқ тарихий манбалар билан кам таъминланганди. Шунинг учун ҳам Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи ҳар томонлама юксак илмий даражада ёритилмади.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихшунослигининг иккинчи даврини биз уч босқичга бўлиб ўрганиш лозим деган фикрга келдик.

- 1/ 20-йилларнинг охиридан то 1956 йилгача;
- 2/ 1956 йилдан то 60-йилларнинг ўрталаригача;
- 3/ 60-йилларнинг иккинчи ярмидан то 1985 йилгача.

Иккинчи даврнинг биринчи босқичида "босмачилик ҳаракати" тарихини ёритишда якка сталинча коммунистик ғоя ҳукмронлиги ўрнатилди ва унинг барча масалалари ана шу нуқтаи-назардан келиб чиқилган ҳолда ўрганила бошланди. Бунга "Шахта иши" /1928 й./, ВКП/б/ МКнинг 1931 йил 15-мартдаги "Комакадемия иши тўғрисида"ги қарори, И.В.Сталиннинг "Пролетар инқилоби" журнаliga йўллаган хати /1931, № 6/, ВКП/б/ МКнинг "Звезда" ва "Ленинград" журналлари тўғрисида"ги қарори /1946 йил 14-август/ ва бошқа қарорлар сабаб бўлганди. Шундай қилиб, 20-

Иилларнинг охирида бошланган сиёсий воқеалар тарих фанини, жумладан мазкур муаммони ҳам четлаб ўтмади. Натижада "босмачилик ҳаракати" бойлар, феодаллар, руҳонийлар, буржуазиянинг Совет ҳукуматига қарши реакцион ҳаракати сифатида ёритилди.

Иккинчи босқичга келиб Сталин шахсига сизгиниш натижасида йўл қўйилган бузилишлар ва хатоларни тугатишга киришилди. "Босмачилик ҳаракати"нинг тарихини ёритишда тарихчилар бир оз бўлсада тарихий воқеаларни тўғрироқ ёритишга ҳаракат қилдилар. Бу ҳаракатни фақатгина бойлар, руҳонийлар, буржуазия эмас, балки Совет ҳукуматининг ўлкада олиб борган сиёсатида йўл қўйган хатоликлари ҳам сабаб бўлганини кўрсатиб бердилар. Масалан, ^{А. ҚўСНБОВ} А.И. Зевелев², Ш.А.Шомағдиев³ ва бошқаларнинг асарлари бунга мисолдир.

Лекин учинчи босқичда, яъни 60-йилларнинг охиридан бошлаб яна ҳар қандай тарихий воқеалар, далиллар тўлиқ шаклланган маъмурий-буйруқбозлик услубида бошқарилаётган тизимга мос равишда тавсифланди. Энди "босмачилик ҳаракати" нафақат Туркистондаги фуқаролар урушининг, балки Россиядаги фуқаролар урушининг таркибий қисми сифатида ёритилад бошланди. Натижада "босмачилик ҳаракати"нинг даврлари, ҳаракатлантирувчи кучлари ҳам марказдаги ҳаракат билан бир хилда баҳоланиб, "босмачилик"нинг моҳияти бутунлай бузиб кўрсатилди⁴.

-
1. А.Коканбаев. Борьба с басмачеством и упрочение советской власти в Фергане. Ташкент, 1958.
 2. А.И.Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Ташкент, 1959.
 3. Ш.А.Шомағдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Ташкент, 1961.
 4. М.Иркаев. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963; С.Б.Джантуаров. Гражданская война в Киргизии. Фрунзе, 1968; Д.А.Поляков, А.И.Чугунов. Конец басмачества, М., 1976; А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, А.И.Чугунов. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М., 1981 ва бошқалар.

Шуни ҳам қайд қилмоқ лозимки, "босмачилик ҳаракати" тарихшунослигининг иккинчи даврида ушбу муаммо оқори малакали тарихчилар томонидан ҳар томонлама ўрганилди, унинг тарихига оид ҳужжатлар тўпланди ва бу ҳужжатлардан деярли тўлиқ фойдаланилди. Илмий муассасаларда "босмачилик ҳаракати"ни ўрганувчи махсус бўлимлар иш олиб борди. Қатор номзодлик ва докторлик диссертациялари ёқланди. Ушбу масалага бағишлаб иттифоқ ва Ўрта Осиё ҳамда Қозоғистон миқёсидаги илмий анжуманлар ўтказилди. Аммо буларнинг ҳаммасида голиб томон тарихи берилиб, воқеалар ривожини ҳам унинг фойдасига ҳал қилинди.

Учинчи даврдан бошлаб "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда бу тарихий воқеанинг асл моҳиятини очиш томон юз тутилди. Бу даврда эълон қилинган мақолаларда¹ /чунки ҳали янгича қарашдаги мукамал йирик асарларга эга эмасмиз/ коммунистик мафкура ҳукмронлик қилган маъмурий-буйруқбозлик тизими даврида руҳсат берилмаган архив ҳужжатларидан фойдаланиб/энди уларга руҳсат берилди бошланганди/ "босмачилик ҳаракати"нинг ҳақиқий моҳияти очиш берилди бошланди. Архивларда мутлақо махфий грифи остида сақланаётган ҳужжатлар эълон қилинди². Бироқ бу мақолалар ҳам камчиликлардан холи эмас эди. Чунки уларда "босмачилик ҳаракати" тарихини тарихий воқеаликка мос равишда ёритиш билан биргаликда, бу ҳаракатни ҳар томонлама оқлашга уриниш мавжудлиги кўзга ташланади. Табиийки, бу эса "босмачилик ҳаракати" тарихини тўлиқ ўрганиш имконини бермайди, албатта.

1. П. Ким, М. Хасанов. Босмачество: 1921-1924 годы. Что рассказывают о нем документы хранящиеся в архивах. - Звезда Востока, 1989, № 6; Д. Папоров. Сахро қуёши чароғонми? - Ёшлик, 1990, № 5; Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Давра суҳбати. - Шарқ ялдузи, 1991, № 3; А. Ақромов. Босмачилик ҳаракати ва унинг моҳияти. - Ҳаёт ва иқтисод, 1991, № 7 ва бошқалар.

2. Ўзбегим. Тошкент, 1992.

Шунинг учун ҳам ҳозирги кунгача олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишларига қарамай, Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи борасида Ўзбекистон тарихи фани тарихий воқеаларни реал, ҳар томонлама тўлиқ тасвирини берувчи, баён қилувчи бирорта йирик тадқиқотга эга эмасмиз.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганмоқ учун аввало Туркистон АССР, миллий давлат чегараланиши ўтказилгандан кейин Ўзбекистон ССР, қолаверса бошқа Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларида мазкур муаммо билан шуғулланган илмий марказлар, ходимлар масаласига ҳам алоҳида эътибор бермоқ зарур.

Октябрь инқилобининг ғалабасидан сўнг янги социалистик маданиятни яратиш билан биргаликда Ўрта Осиё халқлари тарихини марксистик ёритиш вазифаси турди. Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганиш борасида илмий-тадқиқот ишларининг янги ташкил этишга киришилди. Шу масалада тарих фанининг Социалистик /кейинчалик Коммунистик/ Академия, К.Маркс ва Ф.Энгельс, В.И. Ленин институтлари, РКП/б/ Истпарти, Қизил профессорлар, Коммунистик университетлари каби марксистик марказлари, уларнинг аъзолигида ҳали жудаям кам бўлган марксчи тарихчиларни тўплаш, уларни совет тарихшунослиги илгари сурган янги илмий муаммоларни тадқиқ қилишга йўналтириш зарур эди.

1920 йил 21-сентябрда РСФСР ХКСнинг Октябрь инқилоби ва Коммунистик партия тарихи бўйича материалларни йиғиш ва ўрганиш учун комиссия - Истпарт ташкил этиш тўғрисида қарор эълон қилинди¹. Аввал Маориф халқ комиссарлиги, 1921 йил декабридан партия МК Котибиятининг бўлими сифатида фаолият кўрсатган Истпарт Октябрь инқилоби, Коммунистик партия тарихи ва бошқа муаммолар тарихини ўргана бошлади.

1. В. Чеботарева., Р. Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане. Ташкент, 1982, 9-бет.

Истпарт жойларда маҳаллий комиссия ва бюролар тузиш ҳуқуқига эга эди. 1921 йил майда Туркистон КП МК Ижроия бюроси Д.И.Манжара, С.Д.Муравейский, Н.Турақуловлар таклифлари билан Истпарт тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Фақатгина 1921 йил 10-ноябрда ТКП МК қарори билан унинг қошида Туркистон Коммунистик партияси тарихи бўйича комиссия, Туркистон республикаси Советлари МИҚнинг 1921 йил 7-декабрь қарори билан Туркистон Республикаси Советлари МИҚ қошида Туркистонда инқилобий ҳаракат тарихи бўйича комиссия ташкил этилди¹. ТКП МКнинг 1922 йил 17 августдаги "Истпарт тўғрисида"ги қарорига мувофиқ бу комиссиялар бирлаштирилиб, ТКП МК ҳузуридаги бўлим ҳуқуқига эга бўлган Туркбюро Истпартига айлантирилди.

Туркбюро Истпарти ўз вазифасига кўра ҳужжатли материалларни излаб топиш ва йиғишга киришиб кетди. Бунга архив ишининг марказлаштирилиши, тарихий-инқилобий бўлими бўлган Архив бошқармасининг ташкил этилганлиги ёрдам берди. Истпартнинг жойларда бўлимлари ҳам иш олиб бориши Ўрта Осиёда тарих фанининг ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Ўрта Осиёда Истпарт фаолият кўрсатган йилларда /1922-1930/ асосан марксистик тарихий тадқиқотлар учун ходимларни бирлаштирди, шунингдек биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган манбалар фондининг анчагина қисмини тўплади, Октябрь инқилобидан кейинги воқеалар тарихига оид илмий-тадқиқотлар ва манбаларни нашр қилди.

Ўрта Осиёдаги инқилобий ҳаракат ва ТКП тарихини акс эттирувчи хотиралар қўлёзма фондини яратишда Истпартнинг хизмати катта бўлди. Истпарт инқилобий ҳаракат қатнашчилари ва эски партия ходимлари билан ёзишмалар олиб бориб, уларга И.В.Чеботарева, Р.Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане. 10-бет.

эсдаликларини ёзиб беришларини илтимос қилиб мурожаат қилди. В.В.Куйбишев, Ш.З.Элиава, Ф.И.Голощекин, Н.А.Паскуцкий, Т. Рискулов, А.Ф.Солькин, Ф.И.Колесов, П.А.Кобозев, С.П.Тимошковлар ўлкадаги Октябрь инқилоби, Ғуқаролар уруши, "босмачилик ҳаракати" ва бошқа тарихий воқеалар тўғрисидаги ўз эсдаликларини ёзиб бердилар. 1927 йилнинг охирига келиб қўлёзмада 1500 бетга яқин хотиралар тўпланди¹.

1924 йил апрель ойида ТКП МК Истпарти қошида "Туркистонда Ғуқаролар уруши тарихини ёзиш ва материаллар тўплаш бўйича комиссия" ташкил этилди. Бу комиссия ишига ТКП МКнинг сўровига биноан Туркистон республикаси ХКС 2 минг сўм ажратди. Комиссия "Ўрта Осиёда Ғуқаролар уруши фронтларидаги воқеаларнинг хронологик рўйхати"ни ишлаб чиқди, кўпгина эсдаликлар ва ҳужжатли материалларни излаб топишга муваффақ бўлди. Комиссия ишида Н.А.Паскуцкий, С.Т.Филиппов, П.А.Ермолов ва бошқалар фаол иштирок этдилар².

20-йилларда Ўрта Осиё Истпарти яратган эсдаликларнинг қўлёзма фонди бугунги кунда ҳам муҳим тарихий манбадир. Баъзи ҳолларда Ғуқаролар уруши иштирокчиларидан олинган эсдаликлар у ёки бу тарихий воқеа борасида ёзма манбанинг йўқлиги сабабли ягона манбадир. Аммо шунинг эсдан чиқармаслик керакки, бу эсдаликлар фақатгина "босмачилар"га қарши кураш олиб борган кишиларнинг эсдаликлари бўлиб, уларда Совет ҳокимиятининг "босмачилик ҳаракати" билан кураши кўрсатилган. Чунки бу эсдаликларни яратишдан мақсад ҳам ўзи совет ҳокимиятининг "босмачилик" билан курашдаги ғолибона курашини кўрсатишдан иборат эди. "Босмачилик ҳаракати"нинг ўзи, унинг моҳияти

1.Л.М.Ланда. Первые центры марксистской исторической науки в Средней Азии. - Народы Азии и Африки, 1972, №2, 47-бет.

2.Г.И.Желтова. Социалистическое строительство в Узбекистане. Историкографический очерк. Ташкент, 1975, 10-бет.

эса атайлаб бу эсдаликларда эътибордан четда қолдирилиб, уларда "босмачилар"нинг "бузғунчилиги", "қонхўрлиги"ни кўрсатиш учун барча имкониятлардан фойдаланилганди. Натижада бу эсдаликлар, жумладан Истпарт томонидан яратилган бошқа асарлар асосида "босмачилар" тўғрисида душман образи яратилди.

Истпарт ташкил қилинган биринчи кунларданоқ унинг фаолиятида илмий ишлар ҳам катта ўрин тутди. Истпартнинг дастлабки нашрлари ичида Т.Рискулов кириш қисмини ёзган Мусбиро тўғрисидаги хужжатлар тўплами¹, В.Бауманнинг хотиралари², С.Д.Муравейский³, А.Мелкумов⁴ асарлари ва бошқа ишлар бор эди. Истпарт "Красная летопись Туркестана" /"Туркистоннинг қизил солномаси"/⁵ деган ўзининг тарихий журнадини чиқаришга ҳаракат қилди. Кадрларнинг етишмаслиги натижасида бу журналнинг фақат 1-2-сонлари чиқди, холос. Бу журналдаги мақолаларнинг анчагинаси "босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган эди.

Истпарт тарғибот-ташвиқот ишларига ҳам алоҳида эътибор бериб, 1923 йил эса музей ташкил этди. Бу кўргазма ва музейда 1905-1924 йиллардаги Туркистондаги инқилобий воқеалар, 1916 йил кўзғолони, "Қўқон мухторияти", Тошкентдаги 1919 йил январь воқеалари, "босмачилик ҳаракати", Қизил Армиянинг Туркистон frontiдаги ҳаракатлари тўғрисидаги ва бошқа экспонатлар бор эди⁶.

1. Мусбиро в Туркестане. 1, 2, и 3 Туркестанские конференции РКП. 1919-1920 гг. /Материалы/. Введение Рыскулова Т. Ташкент, 1922.
2. В. Бауман. Борьба за власть Советов в Ташкенте. /Воспоминания/, Ташкент, 1922.
3. С. Д. Муравейский. Материалы по истории Октябрьской революции в Туркестане. Ташкент, 1922. Ушанинг 19 январь /Осиповское восстание/. Приложение к газете "Туркестанская правда", 1923.
4. А. Мелькумов. Материалы революционного движения в Туркмении 1904-1919 гг. Ташкент, 1924.
5. Красная летопись Туркестана. Исторический журнал. № 1-2, Ташкент, 1923.
6. В. Чеботарева., Р. Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане. II-бет.

20-йилларнинг биринчи ярмида Тошкент халқ университети /1918 й./, Туркистон шарқшунослик институти /1918 й./, Туркистон Давлат университети /1920 й./, Ўрта Осиё Коммунистик университети /1921 й./ ташкил этилди. Бу олий ўқув yurtлари ҳам бошқа тарихий муаммолар қатори "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда ҳамда унга марксча-ленинча концепцияни сингдиришда таянч марказлар ҳисобланарди. Айниқса бу борада Ўрта Осиё Коммунистик университети алоҳида роль ўйнади.

ЎОКУ ВКП /б/ МК Ўрта Осиё бйроси Истпарти билан мустаҳкам алоқада фаолият кўрсатди. Истпарт фаолларининг ўзаги ЎОКУ илмий тўғарагининг аъзолари эдилар, шунингдек Истпарт нашр ишларида ҳам ЎОКУга суянади. "Коммунистическая мысль" /"Коммунистик фикр"/ журналининг иккинчи китобидан бошлаб Истпартнинг "Шарқда инқилоб" бўлими очилди. Шундай бўлим "Коммунист" журнали қошида ҳам ташкил этилди. Бу нашрларда "босмачилик ҳаракати" тарихига оид мақолалар босилди¹.

Туркистондаги ҳарбий типдаги илмий марказлар ҳам "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда маълум роль ўйнади. 1919-йил декабрида Бош штабнинг Туркистон фронти қўмондони ўринбосари Ф.Ф.Новицкий Д.Д.Зуевга Туркфронт штабида архив бўлимини тузишни топширди. 1920 йил 12 мартда Д.Д.Зуев ташаббуси билан ХРСнинг барча штабларга, ҳарбий комиссарлар ва ташкилотларга фуқаролар урушига тааллуқли ҳужжатларни йиғиш тўғрисидаги Туркфронт қўмондони М.В.Фрунзе ва ХРС аъзоси В.В.Куйбишев қўл қўйган фармони берилди. 1920 йил 19 майдаги №-266 буйруққа биноан Туркфронт штабида ҳарбий-илмий бошқарма тузилди. 1921-йил 1-апрелда мазкур бошқарма Туркистон Республикаси архив

1. Т.Дервиш. Современное басмачество. - "Коммунист", 1922, № 1/5/
С.Гусев. Ближайшие перспективы борьбы с басмачеством. - "Коммунист", 1922, № 3-4 ва бошқалар.

ишлари марказий бошқармасига қўшилиб, унинг 2-секциясига айлантирилди¹.

Бу ҳарбий-илмий бошқарма Қизил Армиянинг "босмачилик" билан курашни асос этирувчи материаллар тўплади ва уларни қайта ишлади. Бошқарма ходимлари эса ушбу материаллар асосида "Военная мысль"/"Ҳарбий фикр"/, "Военный работник Туркестана"/"Туркистон ҳарбий ходими"/, "Красная казарма"/"Қизил казарма"/ каби ҳарбий журналларда "босмачилик ҳаракати" тўғрисида мақолалар эълон қилдилар².

20-йилларнинг охирига келганда илмий ишларни режалаштириш жорий қилинди. 1928 йил бошида ВКП/б/ МК Истпарти маҳаллий истпартларга 1917-1918 йиллардаги инқилобий воқеалар йилномасини тузиш борасида хат билан мурожаат қилди³. ВКП/б/ МК Ўрта Осиё бўроси Истпарти қўйилган бу вазифаларни бажаришга киришди. Истпарт илмий ишларининг кенгайиши натижасида унинг матбуот нашрлари - "Ўрта Осиёда инқилоб" ва "Қизил Шарқ" /ўзбек тилида/ тўпламлари чиқа бошлади. Бу тўпламларда "босмачилик ҳаракати"га оид қатор мақолалар⁴ нашр қилинди.

1. В.А.Германов. К вопросу о постановке военно-исторической работы в Туркестанской АССР. - в кн. Октябрьская революция в Средней Азии в Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент, 1991, 267-268 -бетлар.

2. Ўша ерда, 276-бет.

3. В.Чеботарева, Р.Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане. 22-бет.

4. П.Алексеев. Кокандская автономия. - Революция в Средней Азии, сб. 1. Ташкент, 1928; П.Алексеев. Кокандская автономия /окончание/; Сент-Заде. Керкинские события. - Революция в Средней Азии, сб. 2. Ташкент, 1929; "Қизил Шарқ" мақолалар тўплами. № 1. Ташкент, 1929. - И.Финкельштейн. Январь воқеалари; Д.Зокиров. Хўжад инқилобда /эсдаликлар/; В.Берёзкин. Босмачиликнинг ижтимоий табиати масаласига. - "Қизил Шарқ". 1930, № 2. ва бошқалар.

20-йилларнинг охирида мамлакат ривожланишида янги - социализмнинг бутун фронт бўйлаб ҳужуми босқичига кирди. Ўз-ўзидан маълумки, Сталин томонидан илгари сурилган бу босқичга мос, ҳар қандай ҳурфикрилиكنи тақиқловчи мафкура яратилди. Бу эса бошқа тарихий воқеалар сингари "босмачилик ҳаракати" тарихшunosлигида ҳам янги давр очди. ВКП/б/ МКнинг "марксча-ленинча илмий-текшириш ташкилотларининг II-Бутуниттифоқ конференцияси якунлари муносабати билан илмий ишларни мустаҳкамлаш борасидаги тадбирлар тўғрисида" /1929 й. 27 май/, "Под знаменем марксизма" журнали тўғрисида" /1931 й. 25 январь/, "Комкадемия иши тўғрисида" /1931 й. 15 март/ қарорларида, И.В.Сталиннинг аграр марксистлар конференциясидаги нутқи /1929 й. декабрь/ ва бошқабарда тарихчилар олдиға ҳар қандай тарихий воқеалар фақатгина қатъий марксча-ленинча позицияда /у ҳам қўпол равишда бузилган ҳолда/ турган ҳолда тадқиқ қилиш ҳамда коммунистик мафкура / сталинча албатта/ға мос асарлар яратиш вазифаларини қўйди. Оқибатда ҳар қандай тарихий воқеалар, жумладан "босмачилик ҳаракати" ҳам большевикча концепция асосида талқин қилиниб, ўз моҳиятини йўқота борди.

Истпарт /кейинчалик у инқилоб тарихи илмий-текшириш институтига, марксизм-ленинизм институтига айлантирилганда ҳам/ ташкил топганидаёқ унинг олдиға партия ва совет ҳокимияти томонидан тарих фанида большевикча марксизм-ленинизм концепциясини, коммунистик мафкурани қарор топтириш вазифаси қўйилганди. Бу илмий марказ бу вазифани совет тарихшunosлигида кўрсатиб ўтилганидек олий даражада удалади. Бу эса ўз урнида Ўзбекистонда тарих фанининг барча масалаларини, шунингдек "босмачилик ҳаракати" тарихини том маънода сохталаштирилишиға хизмат қилди.

Партия ва Совет ^{ХУКУМАТИ} Ўрта Осиёда ижтимоий ғанлари янада ривожлантириш учун 1929 йил февраль-апрель ойларида Ўрта Осиё Иқтисодий кенгаши ҳузурида йирик ижтимоий ташкилот - Ўрта Осиё илмий-текшириш муассасаси Ассоциацияси /ЎОИТМА/ ташкил этилди¹.

ВКП/б/ МК Ўрта Осиё бўроси истпартнинг илмий-текшириш ишларини кучайтириш ва Ўрта Осиё тарихини марксча-ленинча урган иш борасида раҳбарликни марказлаштириш мақсадида ВКП/б/ Ўрта Осиё бўроси Истпартини Ўрта Осиё инқилоб тарихи илмий-текшириш институтига айлантирди.

Ўрта Осиё инқилоб тарихи илмий-текшириш институти /ЎОИТИТИ/ ва ЎОИТМА билан бир вақтда 1931 йилда Ўзбекистонда ЎзК/б/П МК бўлими ҳуқуқига эга бўлган Инқилобий ҳаракат ва партия қурилиши тарихи институти /ЎЗИТИТИ/ ҳам фаолият кўрсатарди².

ЎОИТИТИда урганилаётган муаммоларни кенгайтиришга алоҳида эътибор берилди. Айниқса, ўша пайтдаги турли концепциялар /троцкийча, шовинистик, миллатчи ва б./га қарши курашмоқ ҳамда марксча-ленинча концепцияни Ўзбекистон тарих ғанида тўла қарор топтириш учун ВКП/б/ МК Ўрта Осиё бўроси қатъий чоралар кўрди. Ўрта Осиё инқилоб тарихи илмий-текшириш институти директори ҳамда ВКП/б/ МКнинг, СССР Ишчи-деҳқон инспекцияси МКнинг Ўрта Осиёдаги вакили сифатида - Д.Манжара тасдиқланди. Институтнинг фуқаролар уруши тарихи секторини эса Ф.И.Божко бошқарди. Қурилган бу чоралар натижасида албатта Ўзбекистон тарихига партиявий руҳ сингдирилди ва уни коммунистик мафкура нуқтаи-назаридан бир томонлама ёритишнинг асоси қурилди.

1. В. Чеботарева, Р. Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане. 31-бет.

2. Г. И. Желтова. Социалистическое строительство в Узбекистане, 12-бет.

ЎОИТИТИ, ЎОИТМА ва бошқа илмий-тадқиқот институтлари 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларида Марказда бўлганидек барча ижтимоий фанлар соҳасида, шунингдек тарих фанида марксча-ленинча методологияни қарор топтириш учун қатор илмий мунозаралар ўтказди. Тарих фанидаги мунозарали масалалардан бири бўлган Туркистонда фуқаролар уруши, "босмачилик ҳаракати" тарихи бўлиб, бу борада ҳам илмий мунозаралар бўлиб ўтди.

1933 йилга келиб Ўрта Осиё инқилоб тарихи илмий-текшириш институти Ўрта Осиё марксизм-ленинизм илмий-текшириш институти /ЎОМЛИТИ/га айлантирилди^I. Бу даврга келганда ЎОМЛИТИ мустақам илмий базага эга эди. Унинг архив бошқармасида Туркистон КП тарихи, фуқаролар уруши ва "босмачилик ҳаракати" тарихи тўғрисидаги ҳужжатлар мавжуд эди. Шунга қарамай институт ушбу муаммога оид ҳужжатларни излаб топиш, эсдаликларни йиғишни давом эттирди.

"Босмачилик ҳаракати" тарихи тўғрисидаги мақола ва асарлар вбилей саналари муносабати билан ўтказилган сиёсий компанияларда ҳам чоп этилди. Фуқаролар урушининг тугатилишининг 10 йиллиги муносабати билан нашр қилинган асарлар Ўрта Осиёда фуқаролар уруши тарихини ўрганишни бир томонлама бўлсада янада чуқурлаштирди.

30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб ЎОМЛИТИ фаолияти кенгайтирилиб, кўпгина муаммолар билан шуғуллана бошлади. ВКП/б/ МК ЎОМЛИТИнинг янги ташкилий структурасини тасдиқлади, натижада бошқа секторлар билан биргаликда инқилоб ва фуқаролар уруши тарихи, Ўрта Осиё халқлари тарихи гуруҳларидан иборат тарихий сектор ташкил этилди. Шундай қилиб, ЎОМЛИТИ Ўрта

Г.В.Чеботарева, Р.Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане, 38-бет.

Осиё халқлари тарихининг барча жабҳалари билан шуғуллана бош-лади. Бу 1984 йил УОМЛИТИ УЗМЛИТИ билан қўшилгандан кейин ҳам сақлаб қолинди. УЗМЛИТИда ҳам ЎзК/б/ П МК тарихий воқеаларни чуқур ўрганиш учун ташкилий структурасида бошқа секторлар билан биргаликда Ўзбекистонда Октябрь инқилоби ва фуқаролар уруши тарихи секторини ташкил этди.

1986 йил 26 сентябрдан бу секторга ириқ партия ва дав-лат арбоби В.М.Арит бошлиқ қилиб тайинланди¹. Буларнинг барча-си албатта, Ўзбекистон тарихининг бошқа масалалари қатори "бос-мачилик ҳаракати" тарихи /фуқаролар урушининг таркибий қисми сифатида бўлсада/ масалаларини ҳам ўрганишга хизмат қилди.

Октябрь инқилобининг 20 йиллиги муносабати билан тадқи-қотларнинг илмий мазмуни чуқурлашди ва унинг мавзуи кенгайди. Натижада Фарғона водийсидаги "босмачилик"ка қарши кураш /хуж-жатлар тўплами/; Ўрта Осиёдаги инқилобий ҳаракат ва фуқаролар уруши материаллари ҳамда хроникаси каби мавзулар тадқиқ қили-на бошланди. Шартнома бўйича Бухорода инқилоб ва фуқаролар уруши; Туркистон Совет автономияси учун кураш; Шарқий Бухоро-даги "босмачилик" тўғрисидаги материаллар; Хивада инқилоб /1920 й./; ёш бухороликларнинг инқилобдаги фаолияти тўғриси-даги эсдаликлар каби мавзулар ўрганилди. Танқидий адабиётда маҳаллий аҳолининг инқилобий ҳаракатдаги, "босмачилик"ка қар-ши курашдаги иштирокини, маҳаллий Қизил Армиянинг миллий қисмларининг ҳаракатини, Ўрта Осиё эсерлари, меньшевиклари ва миллатчи ташкилотларининг аксининқилобий ролини ёритиш зарурияти қайд қилина бошланди.

1988 йил 19-октябрда Ўзбекистон К/б/П МК УЗМЛИТИда ма-лакали ходимлар етишмаслиги натижасида унинг олдига қўйилган И.В.Чеботарева, Р.Раджапова. Историко-партийная наука в Узбе-кистане, 48-бет.

вазифаларни уддалай олмаётганлиги ҳамда унинг фаолиятини универсал характери мақсадга мувофиқ эмаслиги учун ЎзМЛТИ ЎзК/б/П МК хузуридаги Ўзбекистон Коммунистик партияси тарихи институтига айлантирилди. Институтда Октябрь инқилоби ва Ғуқаролар уруши тарихи муаммолари устида изланиш олиб бориш вазифаси қолдирилди. Шунга мувофиқ институтда Ўзбекистон К/б/П тарихи ва Октябрь инқилоби ҳамда Ғуқаролар уруши тарихи бўйича икки-та гуруҳ тузилди¹.

1940 иил СССР ФАнинг Ўзбекистон филиали, 1948 иилда эса Ўзбекистон Фанлар Академияси ташкил топди. Ўзбекистон ФАда Тарих ва археология илмий-текшириш институти ҳам бўлиб, бу Ўзбекистонда тарих фанининг ривожланишида янги босқич очди. Тарих ва археология илмий-текшириш институтининг ташкил этилиши Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини янада кенгроқ ўрганиш имконини берди. Институтда 1958 иил Ўзбекистонда Октябрь инқилоби ва Ғуқаролар уруши бўлими бўлиб², бу бўлим Туркистоннинг суронли 20-йиллардаги тарихининг бошқа масалалари қаторида "босмачилик ҳаракати" тарихини ҳам кенг қамровда ўрганди ва ўрганмоқда.

Ўзбекистонда тарих фанининг ривожиди ТошДУ, СамДУ, педагогик ҳамда бошқа олий ўқув юртларининг тарихчи олимлари катта ҳисса қўшди. Бу олий ўқув юртларида ҳам "босмачилик ҳаракати" тарихи баҳоли қудрат тадқиқ қилинди ва қилинмоқда.

Юқорида қайд қилинган ўлкадаги барча илмий марказлар Туркистон ва Ўзбекистон тарихининг барча масалалари билан биргаликда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини қатъий коммунистик гоя, марксча-ленинча принцип /уни ҳам бузган ҳолда/

1. В. Чеботарева, Р. Раджапова. Историко-партийная наука в Узбекистане, 50-бет.

2. Институт истории и археологии. Ташкент, 1968, 5-бет.

позицияснда туриб ёритди. Бу эса маъкур тарихий воқеа ҳақиқатини ёритмай, унинг бузиб урганилишига олиб келди. Тарих фанлари доктори, профессор Р.Я.Раджапова таъкидлаганидек: "...30-йиллардан бошлаб Урта Осиё тарихшунослигида амалда диққат-эътибор Улкада пролетар, коммунистик ҳаракатни қарор топтириш учун қаратилди, бу эса уларнинг ролини оширилишига, қаттиқ социологик схемалар яратилишига олиб келмасдан қолмади. Уларга Туркистоннинг турли-туман, мураккаб ғожиали ижтимоий ҳаёти тарихи куч билан киритилди, натижада тарих фанидан кўпгина Улканинг Узига хос хусусиятларига эга ҳодиса ва тенденциялар тушиб қолдирилди ёки улар маъмурий ҳуқуқонлик кучининг Утказилиши оқибатида бир томонлама, муайян роляга йўналтирилган ҳолда талқин қилинди, кўплаб тақиқланган мавзулар юзага келди, Туркистон тарихшунослигида катта етишмайдиган жойлар, "оқ доғлар" пайдо бўлишига олиб келди".¹

Шунга қарамай, айнан шу марказлар Ўзбекистонда тарих фанини оёққа турғазишда, унинг тарихининг барча масалаларини тадқиқ қилишда маълум аҳамиятга эга бўлди.

2-§. ИЛМИЙ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ВА БУНИНГ "БОС-МАЧИЛИК ҲАРАКАТИ" ТАРИХИНИ УРГАНИШГА ТАЪСИРИ

20-30-йилларда Ўзбекистонда биринчи тарих фани ва архив ишининг марказлари ташкил этилиши билан биргаликда дастлабки малакали тарихчи ходимлар тайёрлашга ҳам алоҳида эътибор берилди. Урта Осиё Россия томонидан босиб олинганидан сўнг унинг

1. Р. Я. Раджапова. К вопросу о диалектике социалистического демократического и национального в социальной революции (историографические аспекты проблемы). - в кн. Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент, 1991, 31-бет.

тарихи билан асосан рус тарихчилари шуғуллана бошлаганлар. Шунинг учун ҳам 20-йилларда Туркистонда маҳаллий миллат вакилларидан бирорта ҳам тарихчи мутахассис йўқ эди. Чуқур илмий-тадқиқот олиб борган рус тарихчилари /Бартольд ва бошқалар/ ҳам совет даври билан эмас, асосан Ўрта Осиё халқларининг ўрта асрлар тарихи билан шуғулланган эди. Шунинг учун Туркистоннинг совет даври тарихи, жумладан "босмачилик ҳаракати" тарихи билан 20-йилларда асосан партия-совет ходимлари, инқилоб ва фуқаролар уруши қатнашчилари шуғулландилар. Улар Туркистонда фуқаролар уруши ва "босмачилик ҳаракати" тўғрисида иirik монографик асарлар эмас, балки оммабоп публицистик мақолалар ва рисоалар ёздилар. Давлат ва партиядо раҳбарлик лавозимида бўлган публицистлар "босмачилик ҳаракати" тўғрисида ёзган мақола ва рисоаларнинг бош мақсади, аввало партия ва совет ҳокимиятининг "босмачилик"ка қарши олиб борган курашини меҳнаткашлар ўртасида кенг тарғибот қилиш эди. Шунингдек, улар мазкур ҳаракатнинг моҳиятини ҳам аниқлашга интилишди ва қатор муҳим маълумотлар асосида бу муаммо тарихини ўрганишда дастлабки қадамларни қўйдилар. Табиийки, улар партия-совет ходимлари, ҳарбий саркардалар бўлиб, Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда Коммунистик партия, Совет ҳокимияти сиёсати руҳини, тўғрироғи ўзлари амалга оширган ишларни сингдирдилар ҳамда "босмачилик ҳаракати" тарихини ёзиб олиб томон нуқтаи-назаридан ёритиб, бу муаммони ўрганишда бир ёқдамаликни бошлаб бердилар. Бу табиий ҳол эди, албатта. "Босмачилик ҳаракати" масаласига биринчи қўл урган ва унинг асл моҳиятини маълум даражада тўғри баҳолаган Г.Сафаров ҳам бу муаммони Коммунистик партия, совет давлати манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ёритгандир. Чунки Сафаров Г.И./Володин,Его-

ров/ /1891-1942/ - 1908 илдан РСДРП аъзоси, 1921 илдан эътиборан РКП/б/ МК Туркистон бюросининг аъзоси, 1921-1922 иилларда Коминтерн Ижрокомининг аъзоси, Шарқ бӯлимининг мудирини, партиянинг X ва XI-съездларида МК аъзолигига номзод қилиб сайланганди¹. Қуриниб турибдики, Г.Сафаров совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва мустақамланиши, жумладан "босмачилик ҳаракати" тарихини ҳам Коммунистик партия ва совет ҳукумати сиёсати руҳида ёзишга мажбур эди. 20-Иилларнинг охиридан бошлаб Туркистонда махсус тайёргарликка эга бўлган тарихчилар етишиб чиқиб, "босмачилик ҳаракати" тарихи билан шуғуллана бошладилар. Туркистон Шарқ институти /1918 и./, Туркистон халқ университети /1918 и./, Туркистон Давлат университети /1920 и., кейинчалик Ўрта Осиё Давлат университети, бугунги кунда ТошДУ/, Н.М.Свердлов номидаги Коммунистик университет, Ўрта Осиё Коммунистик университети /1921 и./, Шарқ меҳнаткашлари Коммунистик университети /1921 и./ каби олий ўқув юртлари ва илмий марказларда тарих фани мутахассислари тайёрлана бошланди.

Туркистонда тарихчи мутахассисларни тайёрлашда Истпарт, айниқса Ўрта Осиё Коммунистик университети муҳим роль ўйнади. 1919 йил июль ойида Тошкентда овруपालик миллатлар учун партия ва совет ходимлари тайёрлайдиган мактаб очилди. Шу йилнинг охирида эса маҳаллий миллат вакилларида партия ва совет ходимлари тайёрловчи Турк марказий мактаби ҳам ташкил этилди². 1921 йил август ойида Турк марказий мактаби замирида Ишчи-деҳқон Коммунистик университети /ИДКУ/ ташкил қилинди. Сентябрга келиб овруपालик миллатлар мактаби ҳам Ишчи-деҳқон Коммунистик университетига айлантирилди. 1922 йил февралда бу икки университет бирлаштирилиб, Туркистон Ишчи-деҳқон Комму-
1. В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. Тошкент, 54-том, 900-бет.
2. Д. Раджабов. Ташкентская высшая партийная школа-кузница подготовки кадров. Ташкент, 1977, 3-бет.

нистик университети /ТИДКУ/ деб номланди. 1923 йил 10-августда эса ТИДКУ В.И.Ленин номи Ўрта Осиё Коммунистик университети /ЎОКУ/га айлантирилди¹. ВКП/б/ МКнинг 1932 йил 11-октябрдаги "Коммунистик олий ўқув yurtларини қайтадан ташкил этиш тўғрисида"ги қарорига биноан ЎОКУ Ўрта Осиё Олий Коммунистик қишлоқ хўжалиги мактабига айлантирилди².

Туркистон /Ўрта Осиё/ коммунистик университети тўғрисидаги Низомда кўрсатилганидек, у "партия олий ўқув муассасаси ўз олдига партия ва совет қурилишининг барча жабҳаларида раҳбарлик қила оладиган ёқори малакали амалиётчи ва назарийчи ходимларни тайёрлашни мақсад қилиб қўяди"³. Шунингдек, 1921 йил 3-октябрда РКП/б/ Туркбўроси ЎОКУ Низомига "университет кучларини жамлаш ва фаолиятини ривожлантириш бўйича ўз вазифалари қаторига инқилобий марксизмнинг назарий ва амалий масалаларини илмий тадқиқ қилишни ҳам қамраб олади"⁴, -деган қўшимча киритди. Демак, Ўрта Осиё Коммунистик университети партия ва совет ходимлари тайёрлаш билан бирга илмий ходимлар, жумладан тарихчи олимлар ҳам тайёрлади.

1922 йил май ойида ЎОКУ хузурида ўз олдига "фалсафа масалаларини... Туркистон тарихини илмий тадқиқ қилишни, инқилобий ҳаракат, РКП тарихини ўрганишни" мақсад қилиб қўйган, кейинчалик илмий ассоциацияга айлантирилган марксистик тўғарак пайдо бўлди⁵.

Илмий ассоциациянинг раҳбари қилиб Н.Тўрақулов тасдиқланди. Бу тўғаракда бошқа муаммолар билан бир қаторда Туркистон тарихи, айниқса совет даври, шунингдек, "босмачилик ҳаракати"

1. Д.Раджабов. Ташкентская высшая партийная школа-кузница подготовки кадров. -5-6-бетлар.

2. Л.М.Ланда. Первые центры марксистской исторической науки в Средней Азии. - Народы Азии и Африки, 1972, №2, 50-бет.

3. Ўша ерда.

4. Ўша ерда, 51-бет.

5. Ўша ерда, 49-бет.

тарихи масалалари устида қизгин мунозаралар олиб борилди. Туркистонда етишиб чиқаётган тарихчи олимларнинг чуқур тадқиқотчи сифатида шаклланишида тўғараклар албатта маълум ижобий аҳамиятга эга бўлди.

ЎОКУда 1926/27 ўқув йилида фалсафа, иқтисодиёт ва тарих мутахассислиги бўйича уч йиллик аспирантура очилди. Биринчи йили 6 киши тарих мутахассислиги бўйича аспирантурада ўқиган бўлса, 1930-1931 йилларда уларнинг сони 18 тага етди. 1931 йил 1 январидан бошлаб ВКП/б/ МК Ўрта Осиё бурсининг қарорига биноан ЎОКУда аспирантурага кириш учун олти ойлик тайёрлов бўлими очилди¹. Аспирантурада асосан ЎОКУни битирганлар таълим олишган.

ЎОКУда 1922-1923 йилларда Я.Э.Рудзутак, В.В.Кулибшев, Ф.И. Голощекин, П.Н.Ленешинский, кейинроқ Н.Тўрақулов, И.А.Зеленский, А.Икромов, Ф.Хужаев, А.Раҳимбоев, Қ.Отабоев ва бошқалар дарс бердилар. 1923 йил Я.М.Свердлов номли Коммунистик университетдан П.Г.Галузо, И.А.Меницкий ва бошқалар келди.

1931 йил ВКП/б/ МК хузурида коммунистик олий ўқув yurtлари ректорларининг Умумиттифоқ кенгашида илмий-тадқиқот ишларига маҳаллий миллат вакиллари кенгроқ жалб қилиш масаласига тўхталиб, йилнинг охирида маҳаллий миллат вакиллари профессор ва доцентлар сонининг 50 % га етказиш вазифасини қўйди². Бу вазифалар ҳаётга тадбиқ этила борди. 20-йилларнинг охири 30-йилларнинг бошларига келганда ЎОКУда тарихчи олимлар - профессор Аббос Алиев, ЎзССР ФА мухбир аъзоси Н.М.Досумов, академиклар К.Е.Житов, М.И.Йулдошев, профессорлар С.Д.Муравейский, В.Я.Непомнин ва бошқалар ўз фаолиятларини бошладилар.

1. Д.Раджабов., Ш.Зиямов. Важное звено партийной работы. Ташкент, 1978, 45-бет.

2. Л.М.Ланда. Первые центры марксистской исторической науки в Средней Азии, 52-бет.

Ўрта Осиёда тарихчи кадрларни тайёрлашда ҶОКУ, ундаги аспирантура бўлими билан биргаликда мазкур олий ўқув ўрганиш органи бўлган "Коммунистическая мысль" /"Коммунистик фикр"/ журнали ҳам катта роль ўйнади. Журнал саҳифаларида Ўрта Осиё тарихига оид масалалар бўйича тарихчилар мунозара олиб бордилар. Журналда 1916 йил қўзғолони¹, жаҳидчилик², Туркистон КП тарихи³ каби муаммолар билан бир қаторда "босмачилик ҳаракати" масалалари⁴ устида ҳам фикр притилди. Журналда "босмачилик ҳаракати" тарихига доир мақола ва асарлар тўғрисида ёзилган тақрирларда бу тарихий воқеани қай даражада ёритилганлигига баҳо бериш билан бирга унинг ўрганишдаги хато-камчиликлар ва мавжуд муаммолар устида тўхтаб ўтилди. Масалан, П.Заика, Е.Козловскийнинг "Қизил Туркистон учун"⁵ асарини тақрир қилар экан, "Ҳозирча биз Ўрта Осиёда фуқаролар уруши тарихи ва босмачиликка қарши кураш бўйича барча бой материалларни йиғиш, системалаштириш ва умумлаштириш учун бирорта ҳам жиддий уриниш қилмадик", бунга сабаб, биринчидан, иштирокчиларнинг пассивлиги, иккинчидан эса, архивларнинг қониқарсиз ҳолатидир, - дейди⁶, Ёки Г.Туркестанский С.Гинзбургнинг "Фарғонадаги босмачилик"⁷ мақоласига ёзган тақририда, "Гинзбургнинг мақоласи тарихчи томонидан эмас, балки кўпроқ босмачилик билан кураш даврларини ҳарбий тактиканинг ўзгариши билан аниқлашда асос ҳисобланадиган ҳарбий киши

1. И.Меницкий. О характере событий 1916 г. в Туркестане /по поводу статьи Т.Рыскулова/; П.Галузо. 16 г. в Туркестане и как не следует о нем думать; Т.Рыскулов. Еще о характеристике восстания 1916 г. в Туркестане. ва бошқалар.
2. Г.Туркестанский. Очерки революционного движения в Средней Азии /О сборнике статей Ф.Ходжаева, Е.Федорова, Т.Рыскулова, С.Гинзбурга/.
3. Е.Федоров. К истории КПТ, ва бошқалар.
4. Г.Туркестанский. С.Гинзбург - "Басмачество в Фергане"; П.Заика, Козловский Е. "За Красный Туркестан" ва бошқалар.
5. Е.Козловский. За красный Туркестан. Ташкент, 1926.
6. Коммунистическая мысль, 1927, кн.4, 130-бет.
7. С.Гинзбург. Басмачество в Фергане. - в кн.: Очерки революционного движения в Средней Азии. Сб. статей. М., 1926.

томонидан ёзилган"¹ деб, "босмачилик ҳаракати" тарихи тўғрисида партия-совет ходимлари, ҳарбий саркардалар томонидан ёзилган мақола ва асарларда муаммо бир томонлама ёритилганлигини кўрсатиб ўтади. Лекин шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, бу тарихчилар "босмачилик ҳаракати" моҳияти, сабаблари воқеликка мосроқ ёритилган вқоридаги мақола ва асарларни бутунлай коммунистик мафкура позициясида туриб таҳлил қилишиб, уларнинг ўзлари ҳам "босмачилик ҳаракати" тарихини бузиб ёритилишига замин яратдилар.

20-йилларнинг охирига келганда Ўзбекистонда тарих фани олдида турган вазифалар ва тарихчи кадрларни тайёрлаш борасида мунозара бошланди. Бу мунозаранинг маркази ВКП/б/ МК Ўрта Осиё бюроси Истпарти, ЎОКУ бўлиб, тарихчиларнинг чиқишлари вқорида қайд қилинганидек, "Коммунистическая мысль" /"Коммунистик фикр"/ журналида, Ўрта Осиё бюроси органи "Коммунист"да, шунингдек Истпарт нашр этган "Революция в Средней Азии" /"Ўрта Осиёда инқилоб"/², "Революция и культура в Средней Азии" /"Ўрта Осиёда инқилоб ва маданият"/³ тўпламларида босилиб турди.

ВКП/б/ МКнинг 1928 йил 21 сентябрдаги партия тарихини ўрганишда маҳаллий истпартлар вазифалари тўғрисидаги курсатмасига асосланиб ВКП/б/ МК Ўрта Осиё бюроси Истпарт олдида қуйидаги вазифаларни қўйди:

"Яқин даврда ўрганиб чиқиш учун асосий масалалар қилиб қуйидагилар ажратиб кўрсатилсин: - партия Туркистонда, миллий сиёсат, босмачилик, шу билан биргадликда Октябрь, фуқаролар уруши ва бошқа истпарт характеридаги масалаларни ҳам ўрганиш ишлари давом эттирилсин. Асосий масалаларни ўрганиш учун урта

1. Коммунистическая мысль, 1926, кн. I, 212-бет.

2. Революция в Средней Азии, Сб. I. Ташкент, 1928; Сб. 2. Ташкент, 1929; Сб. 3. М., Ташкент, 1931.

3. Революция и культура в Средней Азии. Сб. I. Ташкент, 1934.

комиссия ташкил этилсин /босмачиликни ўрганиш учун Ўрта Осиё ПУОКРи жалб этилсин/.

2. Ишга собиқ инқилобий ҳаракат иштирокчиларини жалб этиш имконияти таъминлансин ва баъзи масалалар маҳаллий аҳоли вакиллари иштирокида ўрганилиши учун ҳарбий мактаблар, шарқшунослик ва бошқаларнинг маҳаллий тилини билувчи студентлари партия топиши сифатида тортилсин.

3. Истпарт ТТБ¹ билан биргаликда истпарт буйича ЎОДУ билан тадқиқот ишларининг кўринишлари белгилансин.

4. Адабий кенгаш ўрнига қуйидаги мақсадга мувофиқ деб топилсин:

а/ масъул муҳаррирлар гуруҳи;

б/ истпарт тадқиқот ишларининг /ва эсдаликларининг/ асосий томонлари мазкур эпизод қатнашчилари, ЎОКУ илмий-текшириш тўғараги органлари орқали ўтказилсин². Қарордаги бу вазифаларни амалга ошириш учун:

"8. ВКП/б/ МК Ўрта Осиё бўроси Истпартини малакали ходимлар билан мустаҳкамлансин"³, - деб кўрсатилган эди.

Истпарт ВКП/б/ МК Ўрта Осиё бўроси қўйган бу вазифаларни амалга ошира бориб, Туркистон Компартияси, миллий сиёсат, Октябрь инқилоби, фуқаролар уруши ва "босмачилик ҳаракати" тарихи буйича қизгин мунозара олиб борди. Масалан, П. Галузо П. Алексеенковнинг "Қуқон мухторияти", "Босмачилик нима?" асарларини таҳлил қилиб, муаллифни "босмачилик ҳаракати" тарихини ёритишда улугъдавлатчилик-повинистик концепцияни яратишда айбон деб, хато хулосага келди⁴. Шу билан биргаликда Истпарт ва бошқа олий ўқув юртлири республикада малакали тарихчи ходим-

1. ТТБ - Тарғибот-ташвиқот бўлими.

2. Революция в Средней Азии. Сб. I. 109-бет.

3. Уша ерда, IIО-бет.

4. Революция в Средней Азии, Сб. 3. II3-бет.

ларни тайёрлашга ҳам алоҳида эътибор берди. УОКУдан ташқари 1930 йил СамДУ /1927 йил Ўзбек олий педагогика институти, 1929-йилдан Педагогика академия/, 1929 йил ТошДУда.

аспирантура бўлимлари ташкил этилди. Бу аспирантура бўлимларида бошқа фанлар билан бирга малакали тарихчи олимлар ҳам тайёрланди. Масалан, СамДУ академиклар И.М.Муников, А.Б.Бахоутдинов /ТошССР ФА/, ЎзССР ФА мухбир аъзоси Я.Г.Фулмонов, профессорлар - М.Г.Ваҳобов, Х.Ш.Иноятов каби олимларни тарбиялади¹. Кейинчалик Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институти, қатор педагогика институтлари, улардаги аспирантура бўлимлари Ўзбекистонда малакали тарихчи кадрларни тайёрлашда шубҳасиз катта роль ўйнади. Бу тарихчиларнинг катта қисми "босмачилик ҳаракати" тарихи устида илмий изланишлар олиб бордилар. Натижада қатор-қатор номзодлик, докторлик диссертациялар ёқланди, монография яратилди. Бироқ, бутун собиқ Иттифоқда, жумладан, Ўзбекистонда тарих фанининг ривожланиши ҳамда тарихчи мутахассисларни тайёрланишида катта лекин мавжуддир. У ҳам бўлса тарихда коммунистик мафкуранинг мутлақ ҳукмронлигини акс эттирувчи тарихчиларнинг тайёрланганлигидир.

Ўзбекистонда Октябрь тўнтаришидан сўнг тарих фанининг ва тарихчи тадқиқотчилар тайёрлайдиган асосий марказлар - Истпарт ва Ўрта Осиё Коммунистик университети эди. Ўз-ўзидан маълумки, бу илмий марказ ва олий ўқув юрти Коммунистик партия раёларидан келиб чиққан ҳолда тарихий воқеаларни ўрганар ва шу нуқтаи-назарни қарор топтирувчи ҳамда унга ёт мафкуралар билан кураш олиб боришга тайёр ходимларни тайёрлар эди. Ўзбекистонда тарих фанини ривожлантириш ва кадрлар тайёрлаш аввал бошданок

¹ А.Т.Тулаганова. Кузница национальных кадров. - Общественные науки в Узбекистане, 1976, №6, 47-бет.

коммунистча асосга қурилиб, унинг таълим тизимида шаклланиб борди.

20-йилларнинг охирига келиб Сталин бошчилигида социализмнинг бутун фронт бўйлаб ҳужуми бошлангандан сўнг эса тарихий воқеаларни ўрганиш ва уларга баҳо бериш янада партиявийлашди. Ўрта Осиё инқилоб тарихи илмий-текшириш институти /Истпарт 1980 йилда ЎОИТИТИга айлантирилган/ нашр қилган "Революция в Средней Азии" /"Ўрта Осиёда инқилоб"/ тўпламида шундай дейилганди:

"ЎОИТИТИ - мафкура фронтдаги курашда масъул лавозимни эгалловчи жанговор партия муассасасидир. Бундан мутлақо равшанки, унинг органи ҳам шу фронтда жанговар орган, тарих ва Ўрта Осиёда инқилоб тарихида марксча-ленинча концепция учун курашувчи орган ва, биринчи навбатда Ўрта Осиёда партия тарихини илмий тадқиқ қилиш билан шуғулланувчи орган бўлмоғи керак.

Бизга мафкуравий кураш авж олган ва бу курашни олиб борувчи марксча-ленинча кучларни тайёрлаш жараёни кетаётган бир шароитда ишлашга тўғри келмоқда.

Биз байроқни кўтариб /марксизм-ленинизм байроғини - Н.Н./, Ўрта Осиё тарихи соҳасида ишлаётган ўртоқларнинг барчасини шу байроқ остида боришга чақирамиз"^I. Илмий марказларнинг бундай фаолияти эса Ўзбекистон тарих фанидаги партиявийлаштириш ҳолатини янада мустаҳкамлаб борди.

1980 йил 19 мартда Москвада марксчи тарихчилар жамиятининг мафкуравий кураш олиб боришга бағишланган умумий мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисте мамлакатда социализм мустаҳкамланиб борган сари синфий кураш, шунингдек, мафкуравий кураш ҳам кучайиб боради деган хато фикрдан келиб чиқилиб, марксчи тарих-
I.Революция в Средней Азии. Сб.З. 7-8- бетлар.

чилар тарих фанида взога келаётган турли хил буржуача, миллатчи, шовинистик концепцияларга қарши кураш олиб бориш керак, деган хулосага келинди. ЎОИТИТИ мазкур мажлис қарорлари асосида Ўрта Осиё тарих фронтидаги синфий курашни таҳлил қилди ва бу курашда институтнинг вазифаларини белгилади.

ЎОИТИТИ: "Марксчи тарихчининг вазифаси, аввало, бу концепция /марксча-ленинча концепция - Н.Н./ тарафдори бўлиб, душманни фош қилиш, унинг синфий қиёфасини очиб ташлаш ва шу билан унинг пролетариатга, меҳнаткашларга ва эқсплуатация қилинувчи халқ оммасига суқилиб киришини ҳар томонлама қийинлаштиришдан иборат. Лекин бу вазифалар душман концепцияни фақат танқид қилишдангина иборат эмас: бизнинг олдимизда яна большевикча концепциямизни чуқур назарий тадқиқ қилиш ва бунинг учун кадрлар тайёрлаш вазифалари ҳам турибди"¹, - деб билди. Ўрта Осиёда тарихчи ходимларнинг етишмаслиги натижасида тарих фанида мафкуравий кураш олиб бориш ниҳоятда қийинлиги қайд қилинди. Шунинг учун "ЎОИТИТИ бир вақтда янги тарихчи ходимлар тайёрлаш устида ишламоғи керак. Бевосита ишчилар, батраklar ва колхозчилардан, биринчи навбатда маҳаллий миллат вакилларидан тайёрлаш"² уша даврнинг энг муҳим вазифаси эди. Лекин тарихчи кадрларни тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор берилганлигига қарамай, аслида бу ҳаракатлар Ўзбекистон тарих фанининг том маънода ҳар томонлама ривожланишига хизмат қилмади. Негаки, асосий вазифа тарихий воқеаларни холисона ёритиш бўлмай, балки мафкуравий кураш ниқоби остида тарих фанини ҳам ҳукмрон партия ғоялари, услуби қолинига мослаштириш эди. Эндликда "Барча тарихий муаммолар партиянинг муаммо-

1. Революция в Средней Азии. Сб.З. 7-8-бетлар.

2. Уша ерда, 12-бет.

лари сифатида қўйилмоғи керак. Институт атрофида тўпланган ўртоқлар ишларида ҳеч қандай мурасасозлик, келишувчанликка йўл қўйилмаслиги лозим. Ўрта Осиё тарихида ленинча концепция, партия нуқтаи-назарини асословчи концепция учун кураш байроғи баланд кўтарилмоғи зарур"¹ қилиб қўйилган эди.

Бўлажак тарихчилар олий ўқув юрларида Коммунистик партия тарихи, марксизм-ленинизм асосларини чуқур ўрганишар, кейинчалик аспирантурада ҳам бу соҳадаги билимларини янада бойитишар-дилар. Масалан, Ўрта Осиё Коммунистик университетининг тарихчи аспирантлари 280 соат ленинизм, 100 соат махсус фанлар - сиёсий иқтисод, диалектик ва тарихий материализм, партия тарихи, 450 соат Фарб, Шарқ, Ўрта Осиё тарихи фанларини, 100 соат педагогика асослари, 360 соат инглиз тилини ўрганишган². Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бундай шaroитда ва таълим тизимида тарбия топа бошлаган кадрларга тарихий воқеалар партиявий рух бериб мафкуралаштириб, синфийлаштириб ўргатишар эди. Шундай қилиб, 30-йилларнинг бошларига келганда тарих фанида ҳам воқеаларга бир ёқлама коммунистча нуқтаи-назардан ёвдопиш мутлоқ устунлик қилди. Шунинг учун ҳам энди тарих фанидаги аҳвол тарихий воқеаларнинг, айниқса совет даври тарихининг ёритилиши қайтадан кўриб чиқишга бошланди. Буни А.Гуревичнинг "Ўрта Осиё тарих фронтидаги аҳвол тўғрисида"³ги мақоласи кўрсатиб турибди.

1934 йил 23 майда ВКП/б/ МК ва СССР ХКС ўрта мактабларда фуқаро тарихини ўқитишни яхшилаш тўғрисида қарор қабул қилди. А.Гуревич ана шу қарор асосида Ўрта Осиёда тарих фанининг аҳволини таҳлил қилиб, Ўрта Осиёда тарих фани марксча нуқтаи-

1. Революция в Средней Азии. Сб. 3. II-бет.

2. Д. Раджабов, Ш. Зиямов. Важное звено партийной работы, 45-бет.

3. А. Гуревич. О положении на историческом фронте Средней Азии. - Революция и культура в Средней Азии. Сб. I. Ташкент, 1934.

назарда ишланиши бўйича қаровсиз қолдадир, деб таъкидлаб ўтади. А.Гуревич Ўрта Осиё тарих фанидаги энг асосий муаммолардан бири - бу совет даври тарихини, жумладан, Октябрь инқилоби, фуқаролар уруши ва "босмачилик ҳаракати" тарихини маркоча-ленинча концепцияда ёритилмаганлигида деб кўрсатади. У шундай ёзади: "Кейинги ўн йилликларда Ўрта Осиёда инқилоб ва фуқаролар уруши тўғрисида катта ҳажмда китоблар, брошюралар ва мақолалар ёзилди, бироқ уларнинг бирортасида ҳам Ўрта Осиёда инқилобнинг характери ва ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисидаги масалани маркоча-ленинча талқин қилинмаган.

Бу ишларнинг деярли ҳаммаси бирор даражада Сафаровнинг китобчаси таъсири остидадир. Кўпчилик муаллифлар /Сафаровдан ташқари - Уртоқ Галузо, Божко ва бошқалар/ учун қуйидаги даъволар ҳосдир:

Биринчи. Ўрта Осиёда инқилобни бошқарган рус пролетариати удугдаватчилик билан суғорилгандир ва деҳқонларга муносабатда мустамлакачилик сиёсатини олиб борди¹.

Иккинчи. Уша муаллифлар баъзи ҳолларда миллатчилик тенденциясини акс эттирганлар ва бошқа тарихчилар томонидан миллий буржуазиянинг прогрессив роли ва шунингдек, жаҳидларни деярли инқилобий партиядир, деб "махсус" ҳимоя қилишидир².

Муаллиф инқилобнинг дастлабки пайтларида Туркистонда миллий масалада Совет ҳукуматининг баъзи ходимлари томонидан йул қўйилган хатоларга кўпгина муаллифлар бутун партия ташкилотининг умумий йўналиши деб қараб, улкада пролетариат диктатурасини қоралаш учун фойдаландилар дейди. Унингча "Масаланинг бундай қўйилиши босмачиликнинг ижтимоий моҳияти тўғрисидаги антипартиявий тасаввурни киритишни енгиллаштирди. Қатор муал-
1. А.Гуревич. О положении на историческом фронте Средней Азии,
9-бет.
2. Уша ерда, II-бет.

лифлар босмачиликни феодаал-буржуача, аксилинқилобий ҳаракат деб эмас /масалани ягона тўғри тушуниш шудир/, балки "деярли деҳқонлар оммасининг "совет ҳокимиятининг мустамлакачилигига" жавоб сифатида оммавий ҳаракати" деб ҳисоблашди /Сафаров, Галузо ва бошқалар/"¹. Лекин А.Гуревич "босмачилик ҳаракати"ни марксча-ленинча концепция позициясида туриб таҳлил қилиб, Сафаров, Галузо ва бошқа муаллифларнинг "босмачилик ҳаракати"нинг моҳияти тўғрисидаги тўғри фикрларини нотўғрига чиқарди ҳамда "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишга эмас, фақатгина бу ҳаракат тўғрисидаги советча қарашни мустаҳкамлашгагина ўз улушини қўшди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, А.Гуревич ўз мақоласида Ўрта Осиё тарихини ҳар томонлама ўрганиш борасида қилиниши керак бўлган вазифаларни тўғри кўрсатиб берган. Айниқса, унинг кадрлар тўғрисидаги қуйидаги фикри эътиборга моликдир. "Бу вазифаларнинг ҳаммасини бажариш илмий кадрлар тўғрисидаги масалага боғлиқ бўлиб, бу ерда аҳвол эса шубҳасиз қониқарсиздир. Москва ва Ленинградда Ўрта Осиё тарихчилари бармоқ билан санарлидир. Тарихий-тадқиқот ишларининг оғирлиги маркази, бинобарин Тошкентда ва Ўрта Осиёнинг бошқа марказларида бўлмоғи керак. Бироқ, умумий сони кўп бўлмаган малакали тарихчиларнинг /кўпчилиги Тошкентда тўпланган/ жуда катта қисми ўқитувчилик ёки партия иши билан кўмиб ташланган. Натижада, масалан, ЎОИТИТИнинг катта иш олиб бораётган тарих сектори ҳатто энг оз миқдорда малакали кучлар билан таъминланмаган"².

50-йилларга келганда Ўзбекистон тарих фани вқорида қайд қилинган малакали тарихчилар етишмаслиги масаласини ҳал қилди. Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институти, Ўзбекистон КП МК

1. А.Гуревич. О положении на историческом фронте Средней Азии, 10-бет.
2. Уша ерда, 13-бет.

хузуридаги Партия тарихи институти ва одий ўқув юрғлар аспирантураларида кўплаб тарихчи олимлар тайёрланди. Масалан, Ўрта Осиёда 1950 йилда 244 та, 1955 йилда 260 та, 1960 йилда 321 та, 1965 йилда 638 та, 1970 йилда 1228 та тарих фанлари номзоди ва доктори бор эди^I. Аммо республикада тайёрланган кадрларнинг деярли кўпчилиги партиявий ғоялар курашчилари қилиб тарбияланди. Бунинг устига тарих ва "босмачилик ҳаракати" тарихи бўйича яратилган асарларнинг деярли ҳаммаси рус тилида ёзилди. Хорижий мамлакатларда, айтиқса Ғарб давлатлари тарих фанида тарихий воқеаларга турлича қарашлар мавжуд бўлиб, улар мунозарали асосда ёритилади. Ғарбдаги Ўрта Осиё республикалари тарихини урганувчи марказларда ҳам "босмачилик ҳаракати" тарихи тўғрисида бир неча оқимлар мавжуд. Совет тарихий адабиётида эса фақат қора қилиб тасвир этилган. Бунга сабаб биринчидан, "босмачилик ҳаракати" тарихи маълум қолипга солиб яратилганлиги бўлса, иккинчидан, бу соҳада маълум кишилар шу қолип асосида иш олиб борганидир. Совет тарих фанида "босмачилик ҳаракати" тарихи билан асосан А.И.Зевелев, Х.Ш.Иноятов ва яна бир неча тарихчи олим шуғулланиб, уларнинг бу борадаги фикрлари ҳал қилувчи бўлиб қолди. Шу нарса аниқки, бир киши у қанчалик истеъдодли бўлмасин, маълум тарихий воқеанинг барча томонини тўла қамраб ола олмайди ва унга ҳамيشа ҳам тўғри баҳо бера олмайди. Бу табиий ҳолдир. Чунки инсон имкониятлари чекланмаганлиги бу борада нисбийдир.

60-йилларга келганда Ўзбекистонда тарих фанининг ривожланиши ва тарихчи кадрлар тайёрлаш масаласи яна кўтарилди. Тарихчи олимларимиз бу соҳада қилиниши керак бўлган советча ва-

^I И.К.Додонов. Из опыта подготовки кадров историков высшей квалификации. - Общественные науки в Узбекистане, 1976, №10, 31- бет.

зифаларни ва уларнинг амалга ошириш йўлларини кўрсатиб бердилар. 20-йилларда "йўргагида теккан" партиявийлик, синфийлик руҳи бутун совет тузуми даврида тарихчи олимлар тайёрлашда, биологлар тили билан айтганда, доминант белги бўлиб қолди. Аммо шунга қарамай, "Коммунистик партия жамиятнинг раҳбар кучи" бўлиб турган 50-60-йилларда ҳам баъзи тарихчи олимларимиз тарихий воқеаларни тўғри ёритишда ўзларида куч топа билдилар. Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи устида ишлаган тарих фанлари доктори Ш.А.Шомадиев ани шундай тарихчилардан эди.

Шомадиев Шомухтор Акбарович /1910.8.10, ҳозирги Фарғона область Арсиф қишлоғи/ - тарих фанлари доктори /1975/. 1940-йилдан КПСС аъзоси, Улуғ Ватан уруши қатнашчиси /1941-45/, Қарши Педагогика техникуми директори /1933-1935/, Тошкент юридик институти аспиранти /1935-1937/, Тошкент сиртки юридик институти директори /1938-1940/, Тошкент вилоят суди раиси /1939-1940/, Ўзбекистон КП МК ҳузуридаги партия тарихи институтида катта илмий ходим /1940-1941/, Ўзбекистон КП МК маданият бўлими мудирини /1946-1947/, Тошкент Юридик институти директори /1947-1949/, ЎзССР "Билим" жамияти правлениеси раисининг биринчи муовини /1949-1951/, ЎзССР ФА Тарих ва археология институтида катта илмий ходим /1951-1957/, шу институт директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари /1957-1962/, 1963 йилдан Тарих ва археология институти /1970 йилдан Тарих институти/да катта илмий ходим бўлиб ишлаган. "Ўзбекистонда гражданлар уруши ва босмачилик ҳаракатининг тугатилиши" мавзuida докторлик диссертациясини ёқлаган. Қизил Юдуз, 2-даражали Ватан уруши орденилари ҳамда медаллар билан тақдирланган^I.

Тарих фанлари доктори Ш.А.Шомадиев таржимаи ҳолига эътибор берилса, у киши ҳам том маънода совет даврининг тарихчи

I. Ўзбек Совет Энциклопедияси. 13-том, Тошкент, 1979, 94-бет.

олимидир. Аммо олим ҳар қандай шароит ва тўсиқларга қарамай "Фарғона vodiисида фуқаролар уруши тарихи очерклари"^I асариде тарихий хужжатлар асосида "босмачилик ҳаракати" тарихини ҳақиқатга яқинроқ ҳолда ёритишга журъат этди. Бу шунн кўрсатадики, совет даври таълим тизимида Коммунистик мафкура ҳукмронлигида тайёрланган тарихчи олимларимиз ҳар қандай шароитда ҳам тарихий ҳақиқатни айта оладиган ёқори малакали кадрлардир.

Демак, совет тузуми даврида тарихчиларимиз /бугунги кунда мавжуд барча ёқори малакали тарихчилар ўша даврда тайёрланган-дир/ партиявийлик, синфийлик руҳида, ўта мафкуралаштирилиб тайёрланганлигига, тарбияланганлигига қарамай Ўзбекистон тарихини урганишда ўз ҳиссаларини кўшдилар. Гап энди уларнинг замон зўрлиги билан тарихни ёритишда йўл кўйган хато-камчиликларини тузатиб, Ўзбекистоннинг барча даврлардаги тарихини ҳақиқий ҳолисона яратишларидадир.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистондаги илмий марказлар, олий ўқув yurtлари республикада тарих фанининг асосини яратдилар ҳамда етук малакали тарихчиларни тайёрлашда катта роль ўйнади.

П-БОБ. "БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИ"НИНГ МОҲИЯТИ,
УНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРГАН ИҚТИСОДИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ САБАБЛАР ВА УНИНГ
ДАВРЛАРИ ҲАМДА ОҚИБАТЛАРИНИНГ СО-
ВЕТ ТАРИХШУНОСЛИГИДА ЁРИТИЛИШИ

70 йилдан кўпроқ даврни ўз ичига олган совет тарихшунос-
лигида Туркистондаги "босмачилик" деб аталган, лекин мақсади
миллий-озодлик бўлган ҳаракатга қарши олиб борилган кураш тари-
хи, яъни ғолиб томон тарихига оид кўплаб адабиётлар, тарихий
асарлар ва эсдаликлар мавжуд. Аммо мағлуб томоннинг ҳатти-ҳа-
ракати, мақсади, бу йўлда йўл қўйган қўпол хатолари, хунрезлик-
лари ҳақида деярли илмий тадқиқот, оммабоп асар ҳозирча йўқ. Хо-
рижда эса бунинг акси. Хорижда чоп этилган адабиётларда эса
мағлуб томон, енгилганлар тўғрисида хилма-хил фикрлар баён эти-
либ, уларда "босмачилик ҳаракати"нинг моҳияти, унинг сабаблари-
ни очиқ беришга ҳаракат қилинган. Совет тарихчилари эса ўн йил-
лар давомида бу қарашлар, талқинлар, ғояларни тарихимизни сох-
тадаштириш, бузиш деб қоралаб келди. Аслида эса совет тарихчи-
ларининг ўзлари тарихимизни ута даражада сиёсатлаштириб, унга
партиявий руҳ бериб, мафкуралаштириб, синфийлаштириб, байнал-
милаллаштириб, замонга, ҳукмрон партия ва мафкурага мослаб,
сохталаштирувчи, бузувчи бўлиб қолдилар. Натижада ўзбек халқи
Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тўғрисида деярли мутлақо но-
тўғри тасаввурга эга бўлди. Эндиликда тарихимизни советлар
давридаги, собиқ марказ - СССР шароитидаги ҳар хил бузиш ва
сохталаштиришдан тозалаш, тарихий ўз жойига қўйиш учун бирин-
чи гада совет даврида зўравонлик таъсирида тарихий воқеаларни
сохталаштирган, бузиб кўрсатганларнинг хато ва камчиликларини
тарихий фактлар асосида кўрсатиб бериш зарурдир. Туркистонда
"босмачилик ҳаракати" тарихини ёзишда унинг келтириб чиқарган

иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва ғоявий сабабларга алоҳида эътибор бермоқ керак бўлади. Чунки биз шундагина совет даври сохталаштиришларидан ҳоли бўлган, "босмачилик ҳаракати"нинг ҳаққоний тарихини ёритадиган асарларга эга бўламиз.

I-§. "БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИ"НИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРГАН ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ САБАБЛАРИНИНГ СОВЕТ ТАРИХШУНОСЛИГИДА АКС ЭТТИРИЛИШ.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" ва унга қарши кураш тарихига оид жуда кўп совет тарихий адабиётлари ёзилганига қарамай, бу ҳаракатни келтириб чиқарган асл сабаблари ва асослари тўғрисидаги қарашлар тўлиқ эмасдир. 20-50-йиллардаги бу муаммага бағишланган баъзи мақолаларни мустасно қилмаганда, деярли қолган барча совет тарихий адабиётларида нафақат Туркистонда, балки умуман бошқа ҳудудларда "босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган сабаб бу - бойлар, маҳаллий буржуазия ва реакцион руҳонийларнинг пролетариат диктатурасига қарши синфий кураши, деб кўрсатиб келинди. Натижада "босмачилик ҳаракати" тўғрисида гап борганда бизнинг кўз олдимизда фақат бойлар, буржуазия, руҳонийларнинг маҳаллий тинч аҳолини қириб ташлаш учун олиб борган кураши тавдаланадиган бўлиб қолди. Мана неча ўн йилликларда шаклланган ва мустаҳкамланган тоталитар коммунистик мафкура, маъмурий-бу йуқбозлик тартиби тугатилгандан сўнг "босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган ҳақиқий сабабларини очиб беришга имконият туғилди.

Февраль буржуа-демократик инқилобидан сўнг Туркистон ўлкасида ҳам кўплаб миллий ташкилотлар ва партиялар тузила бошланди. Миллий истиқлолни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бир гуруҳ ўзбек зиёлилари 1917 йил март ойдаёқ ўлкада "Шўрои Исломия" партиясини тузиб, Туркистонга федерация асосида мухто-

рийат берилишини талаб қила бошлади. Айниқса, 1917 йил июнь ойида "Шурои Исломия" партиясидан ажралиб чиққан "Уламо" партиyasi раҳбарлари мухторият масаласини қаттиқ талаб қилиб, ташкилий ишларни олиб борди. Бу 1917 йил II сентябрда тасдиқланган Турк адами марказият /Федералист/ фирқасининг маромномасида ўзини ёрқин аксини топди.

Миллий мустақиллик учун кураш қизиқ бораётган бир пайтда Октябрь тўнтарыши бўлди. У Туркистонда маҳаллий аҳолининг деярли иштирокисиз, уларнинг хоҳиш-истаклари ҳисобга олинмаган ҳолда амалга оширилди. Инқилобдан кейин ўлкада большевиклар олиб борган маҳаллий шароитга тўғри келмайдиган кўр-кўрона сиёсат халқнинг шусиз ҳам оғир аҳволини мушкуллаштириб юборди.

Туркистон ўлкаси халқлари Октябрь тўнтарыши меҳнаткашларга миллий-озодлик олиб келади, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашдан иборат сиёсат амалга оширилади, эксплуатация ва зулмдан озод бўламиз, деб умид қилган эдилар. Аммо инқилоб натижасида ташкил топган Советлар ҳукумати чор Россиясининг улўгдавлатчилик сиёсатини янги мазмун билан бойитган ҳолда давом эттирди.

Энг кечириб бўлмас томони шундаки, маҳаллий мусулмон халқлар иродасига қарама-қарши қарорлар қабул қилган Туркистон ўлкаси Советларининг 1917 йил 15-21-ноябрда бўлиб ўтган III-қурултойи фақат Россиядан юборилган овуналик шахслардан иборат бўлган Туркистон халқ Комиссарлари кенгашини тузди. Бу ҳукумат вакиллари маҳаллий халқнинг на тилини, на динини, на маданиятини, на миллий урф-одатларини, бу ерда асрлар оша таркиб топган тарихий, иқтисодий ва сиёсий муносабатларини билмас ва тушунмас эдилар. Улар Туркистонда улўф рус шовинизми сиёсатини зўрлик билан давом эттирдилар. Бу нарса Туркистон

Ўлкаси Советларининг III-қурултойида қабул қилинган қарорида ўз аксини топганди. Ҳумладан, қурултой қарорида "Маҳаллий аҳоли ўртасида пролетар синфий ташкилотлари бўлмаганлиги сабабли"¹ улар вакилларининг ўлкадаги ҳокимият органларида ишлашларига йўл қўймаслик кераклиги таъкидланади. Бундай улугдавлатчилик-шовинистик сиёсат кейинчалик ҳам сурункасига давом эттирилди. Буни Туркистов ўлкаси Советлар ҳукуматининг аъзоси, сўд эсерлар партиясининг бошлиқларидан бири, Туркистон халқ комиссарлари кенгашида махсус топшириқлар бўйича нозир вазифасини бажарувчи К.А.Успенскийнинг ўлка Советларининг 1918 йил январда бўлиб ўтган IV-қурултойида сўзлаган нутқида "Ўртоқ мусулмонлар! Шунини билингизки, биз сизларнинг катта орангизмиз! Сиз кичиксиз, ва, тушунарлики, бизга бўйсунингиз керак!"² деган эди. Қуриб турибдики, Советлар ҳукуматининг миллатларнинг тенг ҳуқуқлиги, уларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тўғрисидаги қоидалари Туркистонда фақат қозғошларда ўз ифодасини топиб, дастлабки кунларданоқ унга амал қилинмади.

1917 йил 20 ноябрда В.И.Ленин томонидан ёзилган Советлар ҳукуматининг "Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига" мурожаатномасида: "Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинадир. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол урштира берингиз, сизларнинг бунга ҳаққингиз бор.

...Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим! Ўз расм-русмингизга биноан ҳаётингизни урштиришингиз лозим. Сизнинг бунга ҳаққингиз бор, чунки сизларнинг тақдирингиз - ўзингизнинг қўлларингизда"³, - дейилганди.

1. Наша газета, 1917, 23-ноябрь.

2. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Давра суҳбати. - Шарқ олдуси, 1991, №3, 168-бет.

3. В.И.Ленин Ўрта Осиё ва Қозғоштон тўғрисида, Тошкент, 1982, 457-458-бетлар.

Ана шу мурожаатномадан руҳланган, Россиядаги барча халқлар ва миллатлар то миллий мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқишга қадар ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқига эгадир, дейилган ленинча миллий дастурга асосланган маҳаллий инқилобчилар 1917 йил 26-29 ноябрда бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси умуммуслмонлари IV-қурултойида Мухтор ҳукумат туздилар. Дастлаб Муҳаммаджон Танишбоев, кейинчалик Мустафо Чўқоев бошқарган, маҳаллий аҳолининг хоҳиш иродасини ифодаловчи Туркистон Мухторияти инсонпарвар, халқчил, демократик ҳукумат эди. Лекин у европаликлардан иборат бўлган Советлар ҳокимияти томонидан қонга ботирилди. Бу эса маҳаллий аҳолининг Советлар ҳукуматига қарши ўз мустақиллиги, миллий-озодлиги учун қуролли қўзғолон кўтаришига олиб келди. Шундай қилиб, маълум даврларда Советлар ҳукуматини титратган, 30-йилларнинг ўрталаригача давом этган "босмачилик" деб ном олган ҳаракат бошланди.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда уни келтириб чиқарган сиёсий-иқтисодий сабабларни таҳлил қилиш муҳимдир. Совет тарихшунослигидаги "босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган дастлабки асар ва мақолаларда бу масалага алоҳида эътибор берилиб, уни ҳаққоний ҳал қилишга ҳаракат қилинган. Совет Туркистони, шунингдек "босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган биринчи тарихий асар бу Г.Сафаровнинг "Мустамлакачилик инқилоби /Туркистон тажрибаси/"¹ китобидир. Г.Сафаров асариде Октябрь инқилобига Туркистонда ҳеч қандай ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий асослар йўқ эди, шунинг учун Туркистонга инқилоб Марказдан телеграф орқали "экспорт" қилинди. Натижада "янги Совет ҳокимиятида мустамлакачилик характери мустаҳкамланганди"², - деб кўрсатади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Г.Г.Сафаров. Колониальная революция/Опыт Туркестана/, М., 1921. 2. Уша асар, 70-бет.

асарда муаллиф Туркистоннинг чор Россияси томонидан босиб олинишидан то XX асрнинг 20-йилларигача бўлган сиёсий-иқтисодий аҳволини тадрижий таҳлил қилади ва "босмачилик"ни келтириб чиқарган сабабларни тўғри ёритиб беради. Г.Сафаров: "Босмачилик бир томондан "Қўқон мухторияти" тор-мор этилиши ва ундан кейин давом этган мустамлакачилик номаъқулчиликлари оқибатида миллий мустақиллик учун кураш замирида, иккинчи томондан эса, иқтисодий тушқунлик - очарчилик, Фарғонада пахтачилик хўжалигининг издан чиқарилиши, шу билан бирга ўзбек сарт буржуазиясининг аввалги фаровонлигидан, мардикорлар, чайрокорлар ва қора ишчилар оммасининг оддий иш ҳақидан маҳрум қилиниши асосида келиб чиқди"¹, - деб ёзади Г.Сафаровнинг "босмачилик ҳаракати"ни ёзганга келтирган сиёсий-иқтисодий асос ва сабаблари тўғрисидаги фикрлари ривожини Н.Батманов,² Г.Скалов³, Д.Зуев⁴, С.Гинзбург⁵, Т.Дарвиш⁶ ва бошқаларнинг мақолаларида кўриш мумкин. Мазкур мақолаларда "босмачилик ҳаракати" ижтимоий-иқтисодий асосга эга бўлмаган Туркистонда Октябрь инқилобининг амалга оширилиши ҳамда Советлар ҳокимиятининг миллий масалада, сиёсий-иқтисодий соҳада йўл қўйган қўпол хатолари натижасида ёзганга келганлиги асослаб берилади.

Н.Батманов ўз мақоласида "босмачилик"ни келтириб чиқарган сабабларга тўхталиб, у "Совет ҳокимияти босмачиликни келтириб чиқарди"⁷, - деб кўрсатди.

1. Уша асар, 90-91-бетлар.

2. Н.Батманов. Басмачество и борьба с ним. - Красная Армия, 1921, №9.

3. Г.Скалов. Социальная природа басмачества. - Коммунист, ежемас. орган ЦК КПТ. 1922, №7-8.

4. Д.Зуев. Ферганское басмачество /1918-1922/. Гражданская война. Т.Ш.М., 1923-1924.

5. С.Гинзбург. Басмачество в Фергане. Сб. статей. Очерки революционной движения в Средней Азии. М., 1926.

6. Т.Дарвиш. Ферганская проблема. - Военная мысль, 1921, №2.

7. Н.Батманов. Басмачество и борьба с ним. 15-бет.

"Босмачилик ҳаракати"нинг туб моҳиятларини ўрганишда Г.Скалов ва Т.Дарвишларнинг мақолалари алоҳида ўрин тутади. Г.Скалов "Босмачиликнинг ижтимоий табиати" мақоласида: "Босмачилик - бу тор доирадаги хўжаликнинг қолоқ шакли билан хўжаликнинг нисбатан ривожланган шакли ўртасидаги тўқнашнинг яққол маҳсулидир"¹, деб таъкидлайди. Муаллифнинг фикрича, Советлар ҳукуматининг сиёсати "тўғридан-тўғри қуроли тунаш, қароқчилик, зўрлаш, тортиб олиш каби сиёсатга устун даражада асосланган эди. Жуда оддий ва очикдан-очик кўринишдаги мустамлакачилик, ўғирлик содир этилди... "Совет" ҳокимиятининг бу сиёсати... ўзининг қуроли ташқи кўриниши билан босмачиликда ялли зарбага учради"².

Г.Скаловнинг "босмачилик ҳаракати"ни вужудга келтирган асосий сиёсий-иқтисодий сабаблари тўғрисидаги қарашларини Т.Дарвиш /Н.Турақулов/нинг "босмачилик"ка бағишланган мақолалари³ тўлдиради.

Т.Дарвиш "Фарғона муаммоси" деган мақоласида "босмачилик"ни тугатиш учун маслаҳатлар /рецептлар/ беришдан олдин унга тўғри ташхез /диагноз/ қўйиш ва унинг ижтимоий-иқтисодий тарихини кузатиш керак⁴, -дейди. Муаллиф мақолада Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин Фарғонадаги иқтисодий аҳволга баҳо берар экан, бу ерда чор самодержавияси пахта яккаҳокимлигини юзага келтирганлигини алоҳида таъкидлайди. Россия саноатида биринчи жаҳон урушигача четдан 25 миллион пуд пахта келтирилган бўлса, шундан: Америкадан - 12 млн. пуд, Фарғонадан - 11 млн. пуд, Сирдарё вилоятидан - 1 млн. пуд, Кавказортдан - 1 млн. пуд олиб келинган. Демак, Россиянинг пахтага бўлган талабининг 40-50 фоизини Фарғона қондирган⁵. Чор Россияси томо-

1. Г.Скалов. Социальная природа басмачества. 21-бет.

2. Уша ерда, 25-бет.

3. Т.Дарвиш. Ферганская проблема. - Военная мысль, 1921, №2; Современное басмачество. - Коммунизм, 1922, №1/5/.

4. Т.Дарвиш. Ферганская проблема. 108-бет.

5. Уша ерда, 109-бет.

нидан везага келтирилган пахта яккаҳокимлиги натижасида Фарғонада 1917 йилда 600 минг десятина ерга, яъни деярли барча экин экиладиган майдонларга пахта экилган. Оқибатда аҳоли зич жойлашган Фарғона водийсига ғалла четдан - асосан Россиянинг ғалла етказиладиган ўлкаларидан келтириладиган бўлди. Октябрь инқилобидан сўнг бошланиб кетган Ғуқаролар уруши ҳамда Оренбург тиқинининг везага келиши натижасида Туркистон, жумладан Фарғонага ғалла келтириш тўхтаб қолди. Бу эса ўз ўрнида биринчи жаҳон уруши оқибатида келиб чиққан очарчиликни 1917-1918 йилларда ниҳоятда кучайтириб юборди. Натижада аҳолининг катта қисми очликдан қирилиб кета бошлагандан сўнг қўлига қурол олиб Совет давлатига қарши кураш бошлади. "Шундай қилиб, - дейди Т. Дарвиш, - умумий ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган бир қатор сиёсий ва иқтисодий сабаблар қарор топдики, бунинг оқибатида вилоятнинг халқ хўжалик турмушини ўзгартириб юборди, бу эса босмачиликнинг келиб чиқишида биринчи ва ҳатто асосий роль ўйнамасдан қолмади"¹.

Муаллиф "Босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган қатор сабабларни кўрсатар экан, у "Босмачиликнинг келиб чиқишининг биринчи сабаблари баъзи бир муаллифлар бу масалани ўзларича талқин қилишга уринганларидек, бу мамлакат аҳолисига хос бўлган қандайдир жиноятчи кишиларнинг наслий антропологияси ёки жинояти кам бўлмаган рус оқгвардиячилари ва арман дашноқларининг аксилинқилобий ишлари эмас, балки босмачилик анча чуқурроқ сабабларнинг маҳсулидир"², - дейди ва "Октябрь инқилоби арафасида маҳаллий меҳнаткашлар ташкиллаштирилмаган, жаҳон ҳаракатининг умумий оқимига ҳали тортилмаган эди"³, - деган хулоса чиқаради.

1. Ҳша ерда, IIО-бет.
2. Ҳша ерда, IIО-бет.
3. Ҳша ерда, II2-бет.

Т.Дарвиш мустамлакачи дашноқларнинг ёвузликлари ҳам "босмачилик"нинг юзага келишига сабаб бўлди, деб кўрсатади. Шунингдек унинг фикрича, "большевиклар ўз ҳатти-ҳаракатида ва сиёсатида йўл қўйган тактик қўпол хатолар босмачиликнинг кучайишида катта роль ўйнаган. Шумладан, улардан энг каттаси ва муҳими иккита бўлиб, Фарғонада аҳолини мажбурий меҳнатга жалб этиш ва ялли ҳарбий хизматга чақиришнинг эълон қилиниши бўлди".

Туркистонда "босмачилик ҳаракати"ни вужудга келишидаги сиёсий-иқтисодий сабаблари тўғрисидаги фикрлар Д.Зуев¹, С.Гинзбург², Т.Рисқулов³, Хидиралиев⁴, Н.Паскуцкий⁵ ва 20-йилларнинг охиригача ёзилган асар ҳамда мақолаларда⁶ ривожлантирилди.

Д.Зуев "баррикадалар замирида туғилган ёш совет ҳокимияти ҳеч қандай таянчга эга эмас эди"⁷, - деб мақоласида "босмачилик"ни келиб чиқишидаги ички ва ташқи сабабларни кўрсатишга ҳаракат қилади. Унингча, "босмачилик"ни вужудга келишидаги ташқи сабаббу Бухоро ва Афғонистон амирларининг панисломча тарғиботи бўлса, ички сабаб - 1920 йилда ўтказилган ер-сув ислоҳоти ва Турккомиссия таркибида келган "марказчилар"нинг маҳаллий шароит билан ҳисоблашмай олиб борган сиёсатидан иборатдир.

Т.Рисқуловнинг "Инқилоб ва Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси" деган асарида "босмачилик ҳаракати" миллий масалада Совет ҳокимиятининг йўл қўйган хатоликлари ҳамда ҳукумат вакилларининг

1. Д.Зуев. Ферганское басмачество /1918-1922/. Гражданская война. Т.Ш.М., 1923-1924.
2. С.Гинзбург. Басмачество в Фергане. Сб. Ст. Очерки революционного движения в Средней Азии. М., 1926.
3. Т.Рисқулов. Революция и коренное население Туркестана. Ташкент, 1925.
4. Хидиралиев. Басмачество и народное хозяйство Ферганы. - Военная мысль и революция, 1923.
5. Н.Паскуцкий. К истории гражданской войны в Туркестане. Ташкент, 1922.
6. И.Сольц. К истории КПТ. Сб. ст. Три года Советской власти. Ташкент, 1920; В.Лопухов. Из истории политической работы в Красной Армии Туркестана. - Военная мысль, 1921, кн. I. ва бошқалар.
7. Д.Зуев. Ферганское басмачество /1918-1922/, 28-бет.

уз вазифаларини суистеъмом қилишлари, русларнинг инқилобдан сўнг ҳам давом эттирган мустамлакачилик сиёсати оқибатида юзга келди деган фикр илгари сурилган. Бу асарнинг қиммати шундаки, унда Октябрь инқилобидан кейин вужудга келган очарчиликнинг сабаблари ва унинг "босмачилик ҳаракати"га таъсири очиқ берилади.

Демак, хулоса қилиб айтганда, "босмачилик ҳаракати" кетаётган бир пайтда бу тарихий воқеага бағишлаб ёзилган мақола ва асарларда мазкур муаммога баҳо беришга, унинг асл моҳиятини очиқ беришга ҳаракат қилинди. Асар ва мақолалар муаллифлари тарихчи олим бўлмасалар-да, ҳукмрон мафкурадан келиб чиққан ҳолда бўлсада "босмачилик ҳаракати"ни илмий жиҳатдан таҳлил қилишда биринчи қадамларни қўйдилар. Улар Туркистондаги "босмачилик ҳаракати" на иқтисодий, на сиёсий, на ижтимоий асос бўлмаган ўлкада рус большевиклари, меньшевиклари, эсерлари томонидан маҳаллий аҳоли манфаатларига зид бўлган Октябрь инқилобининг амалга оширилиши, ундан сўнг янгича кўринишда давом эттирилган мустамлакачилик сиёсатига, Совет давлатининг миллий масалада, сиёсий-иқтисодий, ижтимоий соҳаларда йўл қўйган хато-камчиликларига ҳамда ҳукумат ходимларининг суистеъмолликларига қарши бир неча босқичли халқ ҳаракати эди, деб таърифладилар.

Дарвоқе, шунга алоҳида эътибор бермоқ керакки, бугунги кунда биз учун "босмачилик ҳаракати" тўғрисида ҳаққонийроқ маълумот берадиган 20-йиллардаги асар ва мақолалар партия ва давлат, Қизил Армия ходимлари томонидан Совет ҳукуматининг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ёзилгандир.

20-йилларнинг охирига келиб ўрганилаётган муаммога муносабат ўзгара борди. Чунки мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида нэ бераётган ўзгаришлар тарих фанига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

20-йилларнинг ўрталарига келганда "босмачилик ҳаракати" сиёсий босқинчиликка айланганди. Шунинг учун ҳам энди "босмачилик ҳаракати"ни реакцион гуруҳлар ҳаракати сифатида ёритишга ёндошиш кучая борди.

20-йилларнинг охирига келиб социализмнинг бутун фронт бўйлаб ҳужуми бошланди. Бу ҳужум тарих фанини ҳам четлаб ўтмади. Энди Совет ҳокимиятига нисбатан ҳар қандай мухолиф ҳаракат фақат қора рангларда тасвирлана бошланди. 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларидаги "босмачилик ҳаракати" тарихшunosлигидаги бундай ёндошиш П.Алексеевков, Л.Резцов, Васильевский асарларида¹, ВКП/б/ МК Урта Осиё бюроси партия тарихи институти чиқарган тўпламларида² уз аксини топа борди.

П.Алексеевковнинг "Фарғонада деҳқонлар қўзғолони" асари Монстров бошчилигидаги деҳқонлар армияси қўзғолонига бағишланиб, унинг сабаблари кўрсатилган. "Фарғона деҳқонлари ва Совет ҳокимиятининг асосий иқтисодий ва ижтимоий манфаатларининг бири-бирига оира ҳам тўғри келмаганлиги деҳқонлар қўзғолони учун замин бўлиб хизмат қилди, қолган нарсаларнинг ҳаммаси, шу жумладан, Фарғонадаги баъзи бир шўринг кургур коммунистларнинг жинояткорона ёришлари фақат иккинчи даражали, аниқроғи учинчи даражали роль ўйнади, деҳқонлар оmmasида аксилинқилобий ташвиқот олиб бориш учун баҳона бўлди, холос"³. Чунки муаллиф таъкидлаганидек, "...совет ҳокимияти улар учун бутунлай ёт нарса бўлиб, агар улар бу ҳокимиятни тан олишган бўлсалар фақат заурат учун, уларнинг бутунлай тўзғитиб юбориш орқасида, Совет

1. П.Алексеевков. Крестьянское восстание в Фергане. Ташкент, 1927; Ушанинг. Кокандская автономия. Ташкент, 1931; Ушанинг. Что такое басмачество? Ташкент, 1931; Л.Резцов. Октябрь в Туркестане. Ташкент, 1927; Васильевский. Фазы басмаческого движения в Средней Азии. - Новый Восток, 1930, №29.

2. Революция в Средней Азии. Сб. 1. Ташкент, 1928; Сб. 2. 1929; Сб. 3. 1931; Қизил Шарқ. Мақолалар тўплами, №1, Ташкент, 1929, №2, 1931; Революция и культура в Средней Азии, Сб. 1. Ташкент, 1934.

3. П.Алексеевков. Крестьянское восстание в Фергане. 17-18-бетлар.

хокимияти ўрнатилган шаҳарларга зарба бера олмаганликлари учунгина шундай ҳол рўй берган"¹. Совет ҳукумати шу даражада асоссиз ва кучсиз эдики, шунинг учун ҳам у сиёсий жиҳатдан хато бўлсада арманларнинг "Дашноқдуган" партияси билан ҳамкорлик қилди. Дашноқларнинг Қўқон мухториятидан бошлаб то у тарқатиб юборилганича амалга оширган қабилликлари шусиз ҳам Совет давлатига шубҳали ишончни бутунлай тугатди. "Совет ҳукуматининг бу сустлиги шунга олиб келдики, у ривожланиб бораётган босмачилик ҳаракатига қарши на ҳарбий, на ташкилий ва на тарғибот курашини ташкил этиш уёқда турсин, ҳатто у босмачиликнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини тушуниб ета олмади ҳам"².

П.Алексеевков "Фарғонада деҳқонлар қўзғолони" асаридаги "босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган сабаблари тўғрисидаги фикрларини "Қўқон мухторияти" ҳамда "Босмачилик нима?" деган асарларида давом эттирди. Лекин муаллиф "босмачилик"ни келиб чиқишига Совет ҳукуматининг миллий, сиёсий соҳаларда йул қўйган хатоликлари келтириб чиқарди, деган фикрига ўзи "Босмачилик нима?" асарида қарши чиқиб, "Бизнинг хатоларимиз босмачиликнинг вужудга келишига сабабчи бўлди, деган қараш тарихий ҳақиқатга ҳам тўғри келмайди"³, - деб ёзади.

П.Алексеевковнинг Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"га бағишланган барча асарлари бу ҳаракат тўғрисида муҳим маълумотлар беришига қарамай, улар советча услубда ёзилгандир. Шунинг учун ҳам П.Алексеевков "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлган Дарвиш, Скалов қарашларини майда буржуача қараш деб баҳолайди. Унинг фикрича, "Бу қараш узоқни кўрмаслик ва мешчанлик назариясидир. Бу қараш мутлақо илмий

1. П.Алексеевков. Крестьянское восстание в Фергане. 18-бет.

2. Уша асар, 20-бет.

3. П.Алексеевко. Что такое басмачество? 13-бет.

асосга асосланмагандир. Бу фақат ижтимоий турмушимиздаги бутун салбий ҳодисаларни бизнинг хатоларимиздан кўриб, уларни энг охиригача чегарага қадар майда буржуа обивателининг қарашларини адабиётларда акс эттиришдан иборатдир"¹. Муаллифнинг таърифича: "Босмачилик пролетариатга ва шунингдек миллий-озодлик ҳаракатига қарши бўлган собиқ мустамлакадаги аксилинқилобий ҳаракатининг бир кўринишидир"².

30-йилларда "босмачилик ҳаракати" тарихига оид Д.И.Манжара, Васильевскийларнинг илмий ишлари³ чоп этилди. Булар ичида Васильевскийнинг "Ўрта Осиёда босмачилик ҳаракатининг босқичлари" мақоласи биз урганаётган муаммони ёритишга бир мунча ёрдам берди. Муаллиф "босмачилик ҳаракати"ни вужудга келтирган сабабларни кўрсатишга ҳаракат қилади: "Босмачилик ҳаракатининг биринчи сабаби энг аввало уруш туфайли ва Туркистон хом ашёси /пахтаси/нинг Россиянинг саноат, галла марказларидан ажратиб қўйилиши натижасида иқтисодий инқирозидир. Бу пахтачилик хўжалигининг тушкунликка учрашига ва галла етиштиришга ўтишга олиб келди. Пахтачиликдан галлачиликка ўтишдек оғир ҳолат ва деҳқонларнинг синиши жуда кўпчилик ишсиз батрақлар армиясини вужудга келтиришдек умумий вайронагарчилик /Фарғонанинг ўзида улар 300 минг кишича эди/ оқибатда улар Эргаш, Мадаминбек ва Фарғонадаги бошқа кўрбoshiларнинг босмачи тўдалари учун кадрлар бўлди"⁴. Шу билан биргаликда муаллифнинг фикрича, "босмачилик ҳаракати"ни вужудга келишида қуйидаги иккинчи даражали сабаблар ҳам бор эди: "Дастанбаки пайтлардаги Совет ҳукумати органларининг сунъий иш юритиши, унинг айрим вакилларининг қизиққонлиги

1. П. Алексеев. Что такое басмачество? 9-бет.

2. Уша асар, 54-бет.

3. Васильевский. Фазы басмаческого движения в Средней Азии. - Новый Восток, 1920, №29; Д.И.Манжара. Революционное движение в Средней Азии, 1905-1920 гг. /Воспоминания/. Ташкент, 1934; Ушанинг. Борьба за власть Советов. Ташкент, 1935.

4. Васильевский. Фазы басмаческого движения в Средней Азии, 126-бет.

орқасида деҳқонларнинг камбағал-ўртаҳол қатламларига нисбатан мустамлакачиликка ўхшаш нотўғри муносабатда бўлиниб, қизиққонлик қилганликлари Совет ҳокимиятининг асл сиёсати моҳиятини ёмон отликқа чиқарди. Қўқон мухториятини тугатиш чоғида партизан отрядлари қилган талончилик, аҳолидан озиқ-овқат маҳсулотларини пала-партиш тортиб олишлари, туб аҳолининг маиший ва диний қарашларига нисбатан сурбетларча муносабатда бўлишлари аҳолининг ўта қаҳр-ғазабини кўзғатди¹. Булар эса деҳқонларнинг катта қисмини "босмачилар" сафларига кетишига сабаб бўлди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида халқаро миқёсда жаҳон уруши хавфининг туғилиши ва 1939 йил Иккинчи жаҳон, шунингдек, 1941-йил Улуғ Ватан урушининг бошланиши, мамлакат ичкарасида эса Сталин қатағонлигининг авж олиши натижасида бошқа тарихий муаммолар қатори "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда, бир неча асарларни² ҳисобга олмаганда, маълум маънода узилди бўлди.

40-йилларга келиб марксча-ленинча услуб, коммунистик мафкура тўлиқ ҳукмрон бўлиб қолганига қарамай, Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини, унинг келиб чиқишининг асл сабабларини кўрсатишга ҳаракат қилиб кўрилди. Масалан, Азиз Ниалло ўз асарида "...дастлаб, Совет ҳокимияти /Туркистонда - Н.Н./ фақат шаҳарлардагина ҳукмрон эди"³, чунки бу ерда Совет ҳокимиятининг мустаҳкамланишига асос йўқ эди, - дейди. Шунингдек, "босмачилик"нинг язага келиши сабабларини кўрсатар экан, муаллиф: "Пахта танглиги натижасида тўла хонавайрон бўлган ва қашшоқлик ҳолатидан чиқиш имконини кўзлаган деҳқонлар миллатчилар томонидан ташкил этилган босмачилик ҳаракатининг жуда катта замини эди"⁴, - деб таъкидлайди. Лекин совет тарихшунослигида

1. Уша ерда, 128-бет.

2. С.П. Тимошков. Борьба с английской интервенции в Туркестане. М., 1941; Ушанинг. Борьба с интервентами, белогвардейцами и басмачами в Средней Азии. М., 1941; Азиз Ниалло. Очерки истории революции и гражданской войны в Киргизии и Средней Азии. Фрунзе, 1941.

3. Азиз Ниалло, курсатилган асар, 60-бет. 4. Уша асар, 70-бет.

Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"ни фақат феодаллар, буржуазия, реакцион руҳонийларнинг инглиз жосуслари, оқгвардиячилар билан ҳамкорлигидаги/С.П. Тимошков қарашлари/ҳаракати сифатида қора рангларда таърифлаш қонун тусига кирганди.

50-80-йиллар совет тарихий адабиётларида Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"тарихи ҳар томонлама етарли архив материаллари асосида етук малакага эга тарихчилар томонидан тадқиқ қилинди. Ушбу муаммога бағишланган қатор монографиялар, мақолалар¹ ёзилди, докторлик ва номзодлик диссертациялари² ёқланди. Яна Коммунистик партия, И.П.П.Никишов. Борьба с басмачеством на юге Киргизии. Фрунзе, 1957; А.Х.Бабаходжаев. Провал английской антисоветской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке в период признания Советского государства де-факто и де-юре/1921-1924гг./, Т., 1957. Ушанинг. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке/1918-1924гг./ М., 1962; А.Коканбаев. Борьба с басмачеством и упрочение советской власти в Фергане. Т., 1958; Ушанинг. Фарғонада Совет ҳокимиятини урнаттиш ва мустаҳкамлаш учун кураш. Тошкент, 1958; Т.Х.Кельдиев. Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР. Т., 1959; А.И.Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Ташкент, 1959; Ш.А.Шамагдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т., 1961; М.Назаров. Туркистон интервенция ва граждандлар уруши даврида/1918-1920й./, Тошкент, 1961; М.Иркаев. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963; С.Б.Жангуаров. Гражданская война в Киргизии, Фрунзе, 1963; История гражданской войны в Узбекистане. Т. 1. Ташкент, 1964; Т. 2. Ташкент, 1970; Ю.А.Поляков, А.И.Чугунов. Конец басмачества. М., 1976; А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, А.И.Чугунов. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М., 1981; В.В.Лукин, Э.Ю.Исупов. Басмачество-орудие реакции/исторические параллели/, Т., 1981; Х.Ш.Иноятов. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. М., 1984; Гражданская война и иностранная военная интервенция в Средней Азии. Ашхабад, 1986; А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, Л.В.Шишкина. Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов. М., 1986; Л.М.Ланда. Американский империализм-активный организатор антисоветской интервенции в Средней Азии/1918-1920гг./ Труды музея истории УзССР, Вып. П. Из-во АН УзССР, Т., 1954; М.Х.Назаров. Из истории Узбекистана в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. -Труды САГУ им. В.И.Ленина. Т., 1954; М.И.Иркаев. Разгром последней басмаческой авантюры в Таджикистане в 1931 году. -Ученые записки, Сталинабад, 1954; М.Х.Назаров. Из истории борьбы в буржуазно-националистическим движением/басмачеством/в Ферганской области. -Труды САГУ, Ташкент, 1956 ва бошқалар.

2. Г.И.Федотов. Коммунистическая партия Туркестана в период иностранной военной интервенции и гражданской войны/1918-1920гг./ Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. М., 1954; Ш.Ташлиев. Коммунистическая партия-организатор и руководитель борьбы рабочего класса и трудящейся масс Туркестана против интервентов и внутренний сил контрреволюции за установление и упрочение Советской власти/октябрь 1917г.-март 1919г./ Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. Ист. наук. М., 1954; Ш.А.Шамагдиев. Гражданская война и разгром басмачества в Узбекистане. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. док-ра ист. наук. Ташкент, 1975, ва бошқалар.

РКП/б/ ва ВКП/б/ МКнинг Ҳавқуллода органлари Туркбюро, Турккомиссия, Урта Осиё бюроси, Туркистон ва Ўзбекистон Советлари фаолияти тарихига бағишланган асарларда¹, Урта Осиё республикалари тарихи бир ва кўп томликларида², партия ва совет раҳбар ходимлари ҳамда чет элдик коммунистлар фаолиятига бағишланган асарларда³, Ҳуқуқролар уруши иштирокчилари эсдаликларида⁴ ҳам "босмачилик ҳаракати" тарихининг маълум томони ва лавҳалари ёритилди. 50-йилларнинг то 80-йилларгача "босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган жуда кўплаб юқори илмий савиядаги асарлар яратилган бўлсада, минг афсуски, уларнинг айримларидагина "босмачилик ҳаракати"ни юзага келтирган иқтисодий, сиёсий сабабларга номигагина тўхталиб ўтилди. Бу даврдаги совет тарихшунослигида "босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган сиёсий сабаб

1. Очерки истории Коммунистической партии Туркестана. Ч. Ш. Ташкент, 1964; Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана, Ташкент, 1964; Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана. Душанбе, 1964; История коммунистических организаций Средней Азии. Т., 1967; Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Т., 1974; Р. А. Нурилли. Советы Туркестанской АССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Ташкент, 1965; Э. А. Воскобойников, А. И. Зевелев. Турккомиссия ВЦИК и СНК РСФСР и Туркбюро ЦК РКП/б/ в борьбе за укрепление Советской власти в Туркестане. Ташкент, 1951; С. Назаров. Из истории деятельности Средазбюро ЦК РКП/б/ 1922-1924 г., Т., 1965; А. Т. Азизханов. Туркбюро-полномочный орган ЦК РКП/б/, Т., 1977 ва бошқалар.
2. История Узбекской ССР с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1974; История Киргизии. Т. П. 1956; История Узбекской ССР. Т. П. Ташкент, 1957; История таджикского народа. Т. Ш. кн. I. М., 1964; История Узбекской ССР. Т. Ш. Ташкент, 1967. ва бошқалар.
3. В. Валиев. Народный аксакал. /Страницы жизни и деятельности/ Ахунбабаева/. Ташкент, 1962; Революционеры-вожаки масс /Славная плеяда коммунистов Узбекистана/. Об. статей. Ташкент, 1967; К. Ласанов. Посланцы Ленина. Ташкент, 1974; Н. М. Серый, Политическая работа в интернациональных частях Красной Армии в Туркестане /1918-1920 гг./. Труды САГУ. вып. 170. Ташкент, 1960; И. С. Сологубов. Иностранцы коммунисты в Туркестане /1918-1921 гг./. Ташкент, 1961; А. М. Матвеев. Иностранцы коммунисты в Туркестане. - Вопросы истории КПСС, 1962; №3 ва бошқалар.
4. Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Туркестане. Воспоминания участников. Ташкент, 1957; В боях за Советскую власть в Ферганской долине. Воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны /1917-1922 гг./. Ташкент, 1957; Воспоминания участников гражданской войны в Андижанской области. Андижан, 1957; За Советской Туркестан. Ташкент, 1963 ва бошқалар.

битта, у ҳам бўлса Октябрь инқилоби туфайли Туркистонда ағдариб ташланган эксплуататор синфларнинг ҳокимиятини қайтадан эгаллаш учун кураши эди, деб зўр бериб таъкидлаб келинди.

30-80-йилларда совет тарихчилари Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"ни сиёсий-иқтисодий сабабларини, унинг асл моҳиятини тушунмаганидан мазкур муаммони бузиб талқин қилганликлари йўқ, албатта. Бунга уларни давр руҳи, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий муҳит мажбур қилганди. Бу даврда ёзиладиган ҳар қандай асар ҳукмрон ғоя, тизим, услуб қолипига мос келиши керак эди. Шунинг учун ҳам бугунги кунда уларнинг ҳаммасини қоралаб, улар устидан мағзава ағдариб "босмачилик ҳаракати" тарихини тўлиқ ўрганиш учун хизмат қилмайди. Чунки Ф.Энгельс айтганидек, тоғорадаги мағзавани чақалоқ билан тўкиб ташламастик лозим.

КПССнинг XX съезидан сўнг мамлакатда язага келган ижтимоий-сиёсий вазият "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда сал бўлсада ижобий роль ўйнади. Бу вақтда А.Қўқонбоев¹, А.И.Зевелев², Ю.Алескеров³, Ш.А.Шомағдиевларнинг⁴ шу муаммога бағишланган асарлари нашр этилди. Ушбу асарларда "босмачилик ҳаракати" тарихини ёритишда янгича ёндошиб, советча услубда бўлсада, унинг янги томонларини ўрганишга ҳаракат қилинди. А.Қўқонбоев: "Совет тарихчилари босмачиликка қарши кураш тарихини ёритиш соҳасида катта илмий текшириш ишлари қилди. Бироқ, бу темада ҳалигача капитал иш яратилмаган. Бу тўғрида ёзилган ишларнинг кўпи босмачиликка қарши курашнинг айрим томонлари ва эпизодларини ёритиб беради, холос"⁵, -деб ёзганида ҳақ эди. Муаллиф "босмачилик

1. А.Коканбаев. Борьба с басмачеством и упрочение советской власти в Фергане. Ташкент, 1958; Ушанинг. Ферғонада совет ҳокимиятини ўрнатиб ва мустаҳкамлаш учун кураш. Тошкент, 1958.

2. А.И.Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Ташкент, 1959.

3. Ю.Алескеров. Интервенция и гражданская война в Средней Азии. Ташкент, 1959.

4. Ш.А.Шомағдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Ташкент, 1961.

5. А.Коканбаев. Курсатилган асар, 7-бет.

ҳаракати"га қарши кураш, Фарғонада совет ҳокимиятини мустақамлаш тарихини ўрганишни бош вазифа қилиб қўяр экан, "Босмачиликнинг ижтимоий-тарихий илдиэларини туб аҳолининг барча рус халқига нисбатан ишончсизлиги ва қаҳр-ғазаби кайфиятини келтириб чиқарган рус чоризмининг Туркистонда ўтказган мустамлакачилик сиёсатидан излаш керак"¹, - дейди. Шунингдек, "босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган қатор сабабларни, албатта совет тузуми нуқтаи-назариди, кўрсатиб ўтади ва биринчи сабаб қилиб қуйидагиларни ёзади: "Импералистик уруш келтириб чиқарган оғир ялли ҳаёт кечирини шароити маҳаллий аҳоли ўртасида норози бўлганларнинг сонини ошириб борди.

Ўрта Осиёнинг Совет Россиясидан ажратиб қуйилиши оқибатида Фарғона вилоятига ғалла келтириш вақтинчалик тўхтаб қолди. Аҳоли очарчиликка учради. 1918 йилнинг баҳорида пахта майдонларининг қисқариб кетиши натижасида ўн минглаб деҳқон хўжаликлари қашшоқлашини ёқасига келиб қолган эдилар. Заводлар тўхтаб қолди"². Шунингдек, А.Қўқонбоев "босмачилик ҳаракати"нинг юзига келишига "совет ҳокимияти маҳаллий органларининг миллий масалада йўл қўйган... хатоларида, босмачиларга қарши кураш аввало асосан ҳарбий куч қўллаш йўли билан олиб борилганлиги, сиёсий ва иқтисодий тадбирлар қўллаш йўли билан меҳнаткаш деҳқонни қўлга олишга аҳамият бермаганлиги сабаб бўлди"³, - дейди.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган архив ҳужжатларидан кенг қамровли фойдаланган ҳолда яратилган биринчи йирик монографиялардан бири А.И.Зевелевнинг "Ўзбекистонда фуқаролар уруши тарихидан" номли асаридир. Унда муаллиф "босмачилик ҳаракати" бу "социалистик инқилоб ғалабасидан кейин ардариб ташланган эзувчи синфларнинг тиш-тирноғи билан қонуний

1. А.Коканбаев. Борьба с басмачеством и упрочение советской власти в Фергане. 37-бет.

2. Уша асар, 38-бет.

3. Уша асар, 39-бет.

қаршилик қилишидир"¹, - деб қатъий ленинча позицияда турсада, лекин "босмачилик ҳаракати"га деҳқонларнинг тортилишида бир неча субъектив омиллар борлигини кўрсатади. Зевелев "Буларга энг аввало партия миллий сиёсатининг бузилиши, ... Қизил Армия сафларига суқилиб кириб олган синфий ёт унсурлар ва уларнинг таъсирига тушиб қолган ҳамда маънавий беқарор қизил армиячилар томонидан тинч аҳолининг талашдек ҳодисалар"², сабаб бўлди дейди. Яна асарда "пахтачилик хўжалигининг танназули юз минглаб деҳқон хўжаликларининг хонавайрон бўлишига олиб келди"³ ва бундан "босмачилик ҳаракати" ташкилотчилари фойдаландилар, деб кўрсатилган.

60-йилларга келганда Ш.А.Шомаъдиевнинг "Фарғона водийсидаги фуқаролар уруши тарихи очерклари" монографияси "босмачилик" тарихи борасида қуёшли кунда чақмоқ чаққандек, кутилмаган ҳодиса бўлди. Китоб нашрдан чиққандан сўнг тақризчиларнинг калтаги остида қолди. Асар қатор тақриزلар⁴ билан биргаликда 1961 йил 13-17 ноябрда Ўзбекистон ФАси Тарих ва археология институтида махсус муҳокама қилинди⁵. Тарихшунослар бу асарни: "Ўрта Осиёда фуқаролар уруши тарихини ўрганишнинг шубҳасиз ытуқлари умумий фонида Ш.А.Шомаъдиевнинг босмачиликни тор-мор қилиниши тўғрисидаги монографияси уйғунсиз ҳолда янгради"⁶, -деб таърифланди.

- Ш.А.Шомаъдиев "босмачилик"ни очиқ сиёсий босқинчилик кўринишида бўлган ва Туркистонда Совет ҳокимиятини ағдаришга
1. А.И.Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. 108-б.
 2. Ҳа асар. 106-107-бетлар.
 3. Ҳа асар, 110-бет.
 4. В.Минеев. Домысел вместо достоверности. - Правда Востока. 1961, 24 августа; Х.Ш.Иноятов, Р.А.Нуриллин. Новая книга по истории гражданской войны в Узбекистане. - Общественные науки в Узбекистане. 1961, №4; И.Телятников, Б.Хордас. Книга об истории гражданской войны в Ферганской долине. - Партийная жизнь/Ташкент/. 1961, №6.
 5. В.И.Кнопов. В институте истории и археологии АН УзССР. - Общественные науки в Узбекистане. 1962, №1.
 6. А.И.Зевелев. Историкография советского Туркестана. Т., 1968, 101-б.

хамда бу ерда англиз империализми паноҳида феодад-бойларнинг тартибларини тиклашга йўналтирилган аксилинқилобий буржуа миллатчилик ҳаракати"¹, -деб атаган бўлсада, Фарғона водийсида "босмачилик ҳаракати"нинг алаңгаланишида "барча қолганлардан ташқари, Турк Республика партия-совет органларининг айрим вакиллари-нинг қўпол бузуқликлари"² ҳам маълум роль ўйнаганлигини кўрсатади. Шунингдек: "Октябрь галабасидан кейиноқ айрим маҳаллий ходимлар дин билан курашда бир қанча ҳаддан ошишларга йўл қўйдилар. Туркистоннинг баъзи туманларида маъмурий йўл билан мадраса ва эски услуб мактабларининг бир қисми ёпиб қўйилди, қози судлари тақиқланди. Бундай ҳаракатлар, сўзсиз, ҳали диннинг қаттиқ таъсири остида бўлган аҳоли қисмида норозиликни тугдирди"³. Баъзи шаҳарларда барча касиб хўжаликларнинг национализация қилиниши, эркин савдонинг тақиқланиши, бозорларнинг ёпиб қўйилиши ҳоллари бўлди. Фарғонада ҳарбий қисмларни маҳаллий аҳоли ҳисобидан озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланди. Булар эса муаллиф қайд қилганидек, Фарғонада "босмачилик"ни кучайишига сабаб бўлди.

60-йиллардан бошлаб "босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган қатор асарлар, ҳужжатлар тўплами, кўп томликлар⁴ яратилганлигига қарамай, бу асарларда "босмачилик"нинг келиб чиқишига сабаб бўлган асл иқтисодий, сиёсий хато ва камчиликлар ҳақида сукут сақлаш одат тусига кирди. Масалан, 1987 йил нашр қилинган "СССРда фуқаролар уруши ва ҳарбий интервенция: Қобуснома"да:

1. Ш. А. Шамагдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Ташкент, 1961, 7-бет.

2. Уша асар, 60-бет.

3. Уша асар, 61-бет.

4. М. Х. Назаров. Туркистон интервенция ва фуқаролар уруши даврида /1918-1920/. Тошкент, 1961; М. Иркаев. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1968; История гражданской войны в Узбекистане. Т. 1. Ташкент, 1964; Т. 2. Тошкент, 1970; Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы, Т. 1. Алма-Ата, 1963; Т. 2. Алма-Ата, 1964; А. И. Зевелев., Ю. А. Поляков, А. И. Чугунов. Басмачество: возникновение, сущность крах. М., 1981; Басмачество: социально-политическая сущность. Ташкент, 1984, ва бошқалар.

"Босмачилик /туркча "босмоқ"— хужум қилмоқ, босмоқ/, Ўрта Осиёдаги аксилинқилобий миллатчилик ҳаракати, Совет ҳокимиятига қарши синфий кураш шакли... Босмачиликнинг ғоявий илҳомчиси — диний хурофотлардан, уларнинг оғир иқтисодий аҳволи ва бойларга қарамлигидан фойдаланган буржуа миллатчилари ва реакцион руҳонийлар. Босмачилар бошлиқлари "ғазовот" /"кофир"ларга қарши муқаддас уруш/ шиори остида русларга қарши сиёсат олиб бордилар ва шу билан бир пайтда Ўрта Осиёнинг турли халқларининг ўртасида миллий низолар ёқдилар"¹, — деб қайд қилинган. Бундай фикр миллат, халқнинг ривожига эмас, балки тоталитар мафкура-нинг, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг умрини чузишга хизмат қилди, албатта.

1985 йилда мамлакатда бошланган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар бошқа соҳаларда бўлганидек, тарих фанидаги "оқ доғлар"ни демократия, ошкоралик асосида қайтадан кўриб чиқишга, уларнинг асл моҳиятини очиб беришга маълум йўл очиб берди. Натижада Туркистонда "босмачилик ҳаракати", унинг сабаблари тўғрисида янги фикрлар билдирилган публицистик мақолалар чоп этилди, давра суҳбатлари ўтказилди². Бу ерда шунинг эътибордан қочирмаслик керакки, бу мақолалар тарихчилар, файласуфлар, адабиётчилар томонидан ёзилиб, кенг ўқувчилар аудиториясига мўлжаллангандир. Шунга қарамай, бу мақолаларда "босмачилик ҳаракати"нинг иқтисодий, сиёсий сабаблари архив ҳужжатлари асосида очиб берилган. Шуниси борки, биз бу барча мақола, давра суҳбатларини

1. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. М., 1987, 55-бет.

2. П. Ким, М. Хасанов. Басмачество: 1921-1924 годы. Что рассказывает о нем документы хранящиеся в архивов. — Звезда Востока, 1989, №6; Д. Папоров. Сахро кўеши чароғонми? — Ёшлик, 1990, №5; М. Хасанов. Альтернатива. Из истории Кокандской автономии. — Звезда Востока, 1990, №7; Саид Мурод. Туркистонда халқ жумҳурияти. — Фан ва турмуш, 1990, №7; Н. Норкулов. Мухториятнинг тугатилиши. — Фан ва турмуш, 1990, №8; Босмачилик; ҳақиқат ва уйдирма, Давра суҳбатлари. — Шарқ влдузи, 1991, №3, ва бошқалар.

тўплагандагина "босмачилик", унинг сабаблари тўғрисидаги бир бутун қарашга эга бўламиз. Шунинг учун ҳам малакали тарихчилар /ҳа, албатта малакали тарихчилар бўлиши лозим, чунки "чумчуқ сўйса ҳам, қассоб сўйсин"да/ томонидан архивлардаги барча ҳужжатларни ўрганган ҳолда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини тўла-тўқис ёритадиган йирик тарихий асарлар яратилмоғи керак. Ўзбекистонда бугунги кунда малакали тарихчи олимларнинг катта гуруҳи меҳнат қилмоқда. Архивларда эса "босмачилик ҳаракати" тўғрисида ҳали илмий тасарруфга солинмаган ҳужжатлар таҳлам-таҳлам бўлиб ётибди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистон тарихи, айниқса унинг советлар давридаги тарихи совет тарихшунослигини бугунги кун талаблари асосида, яъни ҳар қандай мафкура, сиёсатдан ҳоли ҳолда, ҳолисона ўрганишга қўл урган ҳар бир тадқиқотчининг иккита ишни амалга оширишига тўғри келади. Бу биринчидан, ўрганилаётган муаммо тарихини архив ҳужжатлари ва манбалар асосида чуқур ўрганиш; иккинчидан, ўша олган билимлар негизида мазкур муаммонинг тарихшунослигини тадқиқ қилишдан иборатдир. Биз фақат шу йўл билангина тарихий воқеаларга етарлича баҳо бера оламиз.

"Босмачилик ҳаракати" масалаларини ўрганиш жараёнида архивларда ушбу тарихий воқеаларнинг асл моҳиятини очиб берувчи, лекин совет тарихчилари етарлича фойдаланмаган катта ҳажмдаги ҳужжатларга дуч келдик. Бизнингча, ўша ҳужжатларда "босмачилик ҳаракати" тарихининг барча томонлари берилган. Фикримизнинг исботи сифатида қуйида шундай ҳужжатлардан бир нечасини келтирамиз.

Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг Раиси Қ. Отабоев 1922 йил 18 июлда ТуркМИКнинг 4-пленимида сўзлаган нутқида шундай дейди:

"Фарғонада Совет ҳокимиятини узок вақт маҳаллий аҳоли билан тил топиша олмаган темир йул ишчилари ўрнатдилар. Совет ҳокимияти ўрнатилиши билан бир пайтда Фарғонада мусулмон зиёлиларининг бир гуруҳи уламолар билан биргаликда мусулмон жангчи ва деҳқонларининг қурултойини чақирди. Ана шу қурултойда Туркистон Мухториятининг ҳукумати сайланди". Бу ҳукуматни большевиклар аксилинқилобий ҳукумат сифатида тўғатишга киришди. Натижада "мухтор ҳукумат ислом динини, Мухтор ҳукуматининг миллий оғозлигини ҳимоя қилиш учун мусулмонларни миллий армия сафига киришга даъват этди. Дарҳақиқат, атрофдаги қишлоқлар бу чақириққа "даббай" деб жавоб беришди ва Қўқонга кетмон, болта, ов милтиғи ҳамда шу каби бошқа қуроллар кўтариб олган оломон оқиб кела бошлади". Лекин Совет ҳукумати ўтказган аёвсиз қирғин натижасида мухториятчилар енгилди.

"Бундай шафқатсиз қирғинни кўрган Фарғона аҳли мухториятчиларининг большевиклар талончи, босқинчи, улар ҳеч нарсани тан олишмайди, Худога ҳам қарши боришади, деган гапларига ишонч ҳосил қилишди"¹.

Мухторият тугатилгандан сўнг совет тузуми иш бошлади. Советлар Ишчи-деҳқон ва Қизил Армия советлари деб аталарди, ҳолбуки, маҳаллий аҳоли орасида ишчилар йўқ эди, натижада совет аппаратлари маълум муддат маҳаллий аҳолидан ажралиб қолди. Бу аҳволнинг ўнгланиб кетишига чор ҳокимияти томонидан мардикорликка олинган ва эндиликда қайтиб келган ерли ишчилар ёрдам беришди.

"1916 йилги мардикорликка олиш маҳаллий аҳолининг норозилигига сабаб бўлган, Самарқанд ва Еттисув вилоятларида бир қанча қўзғолонлар бўлиб ўтган эди. Фарғонада қўзғолонлар бўлмади, I. Ўзбекистон Республикаси МДА. I7-фонд, I-ёзув, 45-иш, 6-варақ.

аҳоли жуда эҳтиёткорлик билан сафарбар қилинадиганларни улгуржи сотиб олди, яъни у ўзига-ўзи махсус солиқлар солди ва йиғилган пулга Фарғонада бижғиб ётган қиморбозлар, киссавурлар, бекорчиҳўжалар, хуллас, ҳар хил қаланғи-қасанғиларни ёллади. Бир йил ўтгач, улар ўз уйларига қайтишди ва "ҳақиқий ишчилар" сифатида маҳаллий Советларга жалб этилишди. Фарғонада Совет ҳокимияти ана шундай бир вазиятда ташкил топди."¹

Совет ҳукумати сиёсий фаолияти "Йўқолсин эски дунё, йўқолсин буржуазия!" деган шiorларни жорий эта бoриб, эски дунё деганда барча мачит ва мадрасаларни тушунилди ва уларни бекитиб қўйилди; қози ва уламоларни ҳибсга олди; диний хурофотга қарши кураш шунда ўз ифодасини топдики, Марғилонда Совет ҳокимиятининг вакиллари мусулмонларнинг муқаддас китоби Қуръонни ёқиб ёборишди; Андижондаги Жомеъ масжиди мусулмон отрядларининг қўналгаларига айлантирилди ва у ерда баччавозлик авж олиб кетди.

Қизил Армия отрядларимиз масжидларга ҳужум қилиб, намоз ўқиб ўтирган эшон ва уламолар устига бомбалар ташлашди. Бунинг натижасида уламо ва эшонларнинг ҳаммаси босмачилар томонига ўтиб кетишди.

Совет ҳукумати хўжалик соҳасидаги ишларда ҳам хатоликларга йўл қўйди. Ёппасига деҳқончилик ва хунармандчилик ўлкаси ҳисобланган Фарғонада "Коммуна"лар эълон қилинди. Бу ҳақда маълум декрет бўлиб, бутун ерлар ва энг кичик хунармандчилик қорхоналаригача мусодара қилинди, натижада жуда кўп кишилар ишсиз, бир парча нонга зор бўлиб қолди. Бунинг устига инқилобнинг дастлабки даврларида кўплаб пахта тозалаш заводлари бекилгани қўшилди ва Фарғонада дарҳақиқат барча соҳаларда - ҳам сиёсий, ҳам ташкилий соҳаларда жуда оғир вазият взога келди. Табиийки, бу кадрларнинг ҳаммаси дарҳол босмачиларга қўшилиб кетди.

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. 17-фонд, 1-ёзув, 45-иш, 7-8-варақлар.

Туркистон Коммунистик партияси VI-съездининг 1921 йил 19-август куни бўлган мажлисида Фарғона масаласи кўрилди. Бу мажлиснинг стенографик хужжатига кўз югуртирган ҳар бир тарихчи ҳеч қийналмай "босмачилик ҳаракати"нинг взога келиши, унинг моҳиятини тушуниб олади. Съездда Фарғона масаласи бўйича асосий маърузани қилган Н.Тўрақулов "босмачилик"нинг келиб чиқишини таҳлил қилиб беришга ҳаракат қилади ва шундай дейди: "...ҳозирги босмачилик маҳаллий ҳокимиятнинг мустамлакачилик босмачиларча ишнинг натижаси сифатида взога келди. Бошқа томондан босмачилик фақат қатор кризислар негизда туғилиши мумкин эди: пахта даврида, дон экинлари борасида, қатор суғориш тизимлари-ни ҳал этишда, экин майдонларининг қисқариши натижасида ва ҳоказолар, барча бу кризислар ва иқтисодий шарт-шароитлар асосида босмачилик ривожланди.

Бу сабаблар билан биргаликда тарихнинг баъзи даврларининг ривожланиши ва кучайишига ёрдам берган битта вазиятни қайд қилмоқ керак. Босмачилик бу бизнинг, ташкилотларнинг сиёсий жиҳатдан узоқни кўра билмаслиги, утмишга ёндоша билмаслиги ва утакетган мутаассиблигидир. Бу борадаги бизнинг сиёсий жиҳатдан узоқни кўра билмаслигимизга Фарғона fronti шароитида меҳнат мажбуриятини ўтказилиши мисол бўла олади, қачонки олдиндан ҳеч қандай ташвиқотсиз, ҳеч қандай ҳожат бўлмаган ҳолда меҳнат мажбуриятини шундай ўтказдикки, меҳнатга яроқли шаҳар аҳолисининг ва деҳқонларнинг ярми қишлоқлардан қочиб кетди ва аини пайтда босмачиликка хайрихоҳлик билдирувчи махсус муҳит яратилди. Шунгача борилдики, меҳнат мажбуриятига етарли миқдорда кишиларни тўплаш учун масжидлар ўраб олиниб, одамлар тутилди ва ҳоказо. Мана шу барча умумий махсус шароитларда босмачилик ривожланди, кучайди ва мустаҳкамланди¹.

Съездда Фарғона масаласи бўйича музокарада сўзга чиққан делегатларнинг нутқларида ҳам "босмачилик ҳаракати" тўғрисидаги ҳақиқат ўз ифодасини топган. Масалан, делегат Ҳразбоев шундай дейди: "Энди яна ҳозирги пайтда ҳукумрон бўлган вазиятга мутлақо мослашмаган бизнинг сиёсат тўғрисида тапирмоқ керак. Биз шундай ҳодисага дуч келаяпмиз, шаҳарга деҳқон бир боғлам нарсасини олиб келади, бу ерда эса уни қизил аскарлар ёки яна қайсидир ташкилот олиб қўйиб, унга квитанция беради, у бўйича эса у ҳеч нарса ололмайди, яради, яради, фақат вақтини, пулини йўқотиб, оч қолда орқага қайтиб кетади.

Бунинг ҳаммаси фақат босмачиликни кучайтиради.

Энди ҳокимият хусусида. У ерда ҳокимият кўп, ким наганга эга бўлса, ўша ҳокимият. Шундай қилиб, ҳокимият хоҳлаганча, ҳеч қанақа иш эса йўқ. Ҳамма шу билан шуғулланаяптики, бу бевосита босмачилар сафларини кучайтирапти"¹.

"Босмачилик ҳаракати" раҳбарларининг бу ҳаракат тўғрисидаги фикрлари архивларда жуда кам сақланган /ёки бўлсада, улардан фойдаланиш учун анчагина тўсиқларни енгишга тўғри келади/. Лекин кам бўлсада, бу узۇқ-ўлуқ ҳужжатларда нима учун халқнинг аксарияти қўлига қурол олиб курашга отланганлиги акс эттирилгандир. Масалан, 1919 йил 24-январда Мадаминбек Олтиариқдан Эски Марғилонга йўл олади. У ердан Ташлоққа ўтиб, унинг маркази Ҳрдатагида тўхтади. Шу ерда 16 январда ўзбек тилида ёзилган хатни қолдиради. Хат рус тилига ўгирилиб Фарғона вилояти Советига жўнатилади. Хатда шулар қайд қилинганди: "Қўқон мухтор ҳукумати ҳаракати бўлганда большевик бўлган Мадамин мусулмон қўшинларини қўллаб-қувватлашни зарур деб ҳисоблади, яъни большевиклар ҳокимиятини халқ учун энг яхши ва фойдали деб 1. Ўзбекистон Республикаси МДА. 17-фонд, 1-ёзув, 45-иш, 370-варақ.

ҳисрблади, лекин кейинчалик англадики, большевиклар фаолияти бойлар, қашшоқлар ва камбағалларни талашни ифодалар экан. Шунинг учун у хизматни ташлади ва Эски Марғилон ҳукумати қўрбошилигидан кетди"¹. Ёки Мусулмон армиясининг бош қўмондони Шермухаммадбек Туркистон ўлкасининг барча аҳолисига чақириғида шундай дейди: "Большевиклар алдайдилар ва ўлдирадилар. Барча давлатлар уларни тугатиш учун большевикларга қарши бормоқда ва Туркистонга ҳуқуқ берилганда эди, биз курашмаган бўлардик, балки Туркистонга ўз ҳуқуқи берилмас экан, ҳуқуқ ва виждонимиз учун сўнгги томчи қонимиз қелгунча большевиклар билан кураш олиб борамиз"².

Тарихий воқеаларни баён қилиш, уларга баҳо беришда тарихчи айрим ҳужжатларгагина суюна олмайди, албатта. Чунки бу ҳолда воқеаларнинг кечиши, моҳияти бузилади. Шунинг учун ҳам оқо-рида Туркистонда "босмачилик ҳаракати"ни ёзага келтирган иқтисодий, сиёсий сабабларни кўрсатувчи Ўзбекистон Республикаси МДА, Фарғона вилояти давлат архивидаги қатор ҳужжатларни келтирдик. Ҳужжатларнинг катта қисми Ўзбекистон Республикаси МДАнинг I7-фонди I-ёзув 45-ишидан олинганлиги ҳам бежиз эмас. Чунки, агар битта ишнинг ўзида шунча ҳужжатлар бўлса, демак республиканинг МДА, Миллий хавфсизлик хизмати архиви, Ички ишлар вазирлиги Ахборот марказидаги архив, ҳозирча ёпиб қўйилган со-биқ Партия тарихи институти архиви, шунингдек вилоятлар, шаҳарлар архивларидаги ҳужжатлар асосидагина "босмачилик ҳаракати"нинг тўлиқ тарихини яратиш мумкин бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистонда "босмачилик ҳаракати"нинг келиб чиқишида чор Россиясининг XIX асрнинг 2- ярмидан

1. Фарғона вилояти давлат архиви. I2I-фонд, I-ёзув, 219-иш, 34-варақ.

2. Фарғона вилояти давлат архиви. 435-фонд, I-ёзув, 44-иш, 45-варақ.

бошлаб ўлкада олиб борган мустамлакачилик сиёсати натижасида
взага келган иқтисодий аҳвол, февраль буржуа инқилобидан сўнг
ўлкада бошланган миллий ҳаракат ва Октябрь инқилобидан сўнг
Совет ҳокимиятининг амалга оширган тадбирлари оқибатида чоризм
мустамлакачилик сиёсатининг янада чуқурлашуви муҳим роль уй-
нади.

1920 йил 20- сентябрда Советларнинг IX-съездида Туркистон
Халқ Комиссарлари Советининг ходими Лубимов айтганидек: "...бу
ерда, Туркистонда Совет ҳокимияти ва Совет қурилишининг яшаши-
га асос бўладиган ўша объектив шароит йўқ эди: ривожланган са-
ноат йўқ эди, ўз елкасида барча бу ишларни кўтарадиган ва ке-
ракли даражада ҳақиқий Совет ҳокимиятини таъминлай оладиган кўп
сонли саноат ишчи пролетариати йўқ эди..."¹ Шунингдек, Совет
ҳокимияти маҳаллий турмуш, диний урф-одатлар билан ҳисоблашмай
сиёсий, миллий масалада йўл қўйган қўпол хатоликлари - шариат
судларини, вақфларни бекор қилиш, динни тақиқлаш, маҳаллий аҳо-
лига паст назар билан қараш ва ҳоказолар, дашноқлар томонидан
қирғинбаротлар ўтказишларнинг ҳаммаси меҳнаткашларнинг сабр ко-
сасини тўлдириб борди. Энди халқ қўлига қурол олиб ўз эрки,
ҳуқуқи, мустақиллиги учун кураш бошлади.

Умуман олганда, Туркистонда "босмачилик ҳаракати"га ба-
ғишланган 70 йиллик совет тарихий адабиётлари у қанчалик ком-
мунистик мафкура, тоталитар, буйруқбозлик тизимга мос равишда
ёзилганлигига қарамай, "босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқар-
ган сиёсий-иқтисодий сабабларни бирор жиҳатини кўрсатиб берган.
Шунинг учун улардан мазкур муаммони ўрганишда танқидий фойдала-
ниш зарур деб ҳисоблаймиз.

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. I7-фонд, I-ёзув, 39-ил, I8-варақ.

2-§. СОВЕТ ТАРИХИЙ АДАБИЁТЛАРИДА "БОСМАЧИЛИК
ҲАРАКАТИ"НИНГ ИЖТИМОЙ МОҲИАТИ, УНИНГ
РАҲБАРЛАРИ ФАОЛИЯТИГА ВА ҲАРАКАТЛАНТИ-
РУВЧИ КУЧЛАРИГА БЕРИЛГАН БАҲО

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи борасида ечимини кутаётган муҳим муаммолардан бири - унинг ижтимоий моҳиятини очиқ бериш ҳамда бу ҳаракат раҳбарлари фаолиятини, уларнинг бир-биридан фарқини ва ҳаракатлантирувчи кучларининг асл мақсадини кўрсатишдан иборат. Ўзбекистон мустақилликка эришган вақтдан бери қисқа вақт ичида миллий қадриятларимизни тиклаш, тарихимизнинг "оқ доғлари"ни тугатишда жуда катта ишлар қилинмоқда. Аммо бугунги кунгача "босмачилик ҳаракати"ни қандай номлаш масаласида бир қарорга келинганича йўқ.

80-йилларнинг охиригача бу ҳаракат фуқаролар уруши, феодаллар, буржуазия, бойлар, реакцион руҳонийларнинг Совет ҳокимиятига, меҳнаткашлар манфаатларига қарши аксининқилобий, босқинчилик ҳаракати деб таърифланди. Умуман, "босмачилик ҳаракати" атамаси ҳам совет тарихчилари томонидан илмий тасарруфга киритилгандир. Ҳозирда эса бу ҳаракат:

- миллий-озодлик ҳаракати;
- қаршилиқ ҳаракати;
- ислом лашкарлари ҳаракати;
- русларга қарши бўлган ҳаракат;
- истиқлол жангчилари ҳаракати;
- қуролли кўзғолон /исён/;
- "истиқлолчилик ҳаракати" деб аталмоқда.

Бизнингча, бу муаммони ҳал қилиш учун, аввало, бу ҳаракатда кимлар қай мақсадда иштирок этганлигини ҳамда "босмачилик ҳаракати" атамасининг қачон, ким томонидан илмий муомалага киритилганлигини аниқлаш лозимдир. Аслини оладиган бўлсак,

"босмаччилик характери" XIX асрнинг 2-ярмида Ўрта Осиё чор Россия томонидан босиб олингандан сўнг бошланганди. Россия империяси ўлкани босиб олгач, Туркистонни ўз саноати учун ҳам ашё базасига айлантирди. Ўлка асосан пахта етиштиришга ва уни қайта ишлашга мослаштирилди. Масалан, "...Фарғонада пахта ҳамма нарса устидан ҳукмрон. У ишлаб чиқаришнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Пахтанинг турли маҳсулотларига ишлов беришда фарғона вилояти барча ишчиларининг 60 %, барча механик двигателларнинг 80% банд, барча ёнилғининг 80 %ни, барча хом ашёнинг 94 %ни истеъмол қилади ва вилоят ишлаб чиқаришнинг умумий маблағининг 92 %ни беради"¹. Яна чор ҳукумати Россиядан кўлаб оилаларни Ўрта Осиёга кўчириб келтириш, уларни маҳаллий аҳоли ҳисобига энг яхши ерлар билан таъминлаш йўлини тутди. Натижавда "Туркистонда ишлатилмоқчи бўлган ерларнинг 55 фоизи рус келгиндиларининг қўлига утди"². Маҳаллий меҳнаткўшларнинг икки томонлама яёвониз эксплуатация қилиниши, айниқса, чориамнинг икки қисми, шунингдек кириб келётган капиталотик муносабатлар ҳалқнинг турмушини издан чиқариб, уни хонавайрон қилди. "Империя Россия буржуазиясининг иқтисодий таъсири остида бўлган иқтисодий ҳудудга киргандан сўнг кескин бурилмиш даври бошланди, қайсики, натижада турмушдаги босмаччиликни берди... Уша босмаччилик биринчи навбатда бу кескин бурилмиш натижаоиде ҳаётда улоқтириб ташланганларни жалб қилди.

Асосан москвалик фабрикантлар билан рақобатлаша олаётган деҳқонлар, касиблар оmmasини ҳаёт улоқтириб ташлади. Ана ўшалар биринчи галда турмушдаги босмаччиликнинг контингентини ташкил этдилар"³

1. Г. Свѣдаров. Колониальная революция/Опыт Туркестана/. 38-39-бетлар.

2. Т. Рискулов. Янги Туркистон. - Туркистон, 1928, 25-бет.

3. Ўзбекистон Республикаси МДА. 17-фонд, I-ёзув, 45-иш, 375-варақ.

1917 йил октябрь воқеалари, вайникоғ Нўқон мухторияти кон-
га ботирилгандан кейинги большевикларнинг "февляти" оқибатида
Туркистонда "босмачилик"нинг янги сиёсий кўриниши юзга келди.
Туркистон Компартиясининг У1-съезиде Н.Тўракулов қайд қилга-
нидек: "Лекин ушв турмушдаги босмачилик биз ҳозир кураш олиб
борётган босмачиликка мутлақо ўхшамайди, ундан сезиларли дара-
жада фарк қиледи... Ушв фарғона босмачилиги билан ҳозирги бос-
мачилик пайдо бўлиши мохияти жиҳатидан ўхшасада, лекин ташқи
кўринишида қарам-қаршиликларни фарқламоқ зарур"¹. Чунки совет
тарихий адабиётларида кенг ёритилган Октябрь инқилобидан кейин-
ги "босмачилик ҳаракати" биз олдинги парвирларда кўрсатиб ўтган
иқтисодий-сиёсий асос ва сабаблар неғизиде вужудга келганди.
Совет ҳокимияти Туркистонда шундай иқтисодий-сиёсий ва миллий
сиёсет олиб бордики, - дейди Қ.Отабоев, - "нятижада барча деҳқон-
лар ва хунаромандлар совет тузумига, совет тартибларига қарши
кўзгалди ва босмачилар тарафига ўтиб кетди, дастлабки даврлар-
да босқинчилик руҳидати бу ҳаракет эндиликде сиёсий маъмур
касиб этди. Шунки таъкидлаш лозимки, 1919-1920 йилларга келиб
фарғонанда қароқчилик, босмачилик эмас, балки ўзига хос халқ
исёни вужудга келди.

Тўрт йил мобайнида биз бу ҳаракатга ҳатто тўғри баҳо ба-
ришни ҳам билмадик, /тарихчиларимиз эса ҳалигача бу масалада
бир кўнимга келганича йук. - Н.Н./ у халқ кўзғолони бўлгани ҳол-
да биз ушв босмачилик деб итадик. Босмачилик мохиятан талончи-
лик деган маънони билдиради, бизнинг ушбу ҳаракатга берган но-
тўғри таърифимиз масалани ҳал этишда ногўғри ёндашувларга олиб
келди. Ва алаҳ-оқибат тўрт йил давомиде биз бу ҳаракатнинг би-
рор-бир жиҳатини тугиға олмадик.

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. 17-фонд, 1-ёзув, 45-иш, 375-378-ва-
рақлар.

Совет ҳукумати тобора кучайиб бораётган бу қўзғолонга яна-юз келганида, бу қўзғолон йирик шахрларда янада мустаккамланди ва Совет ҳукуматига қарши кураш олиб борди¹. Демак, бундан кўринадики, "босмачилик ҳаракати" маҳаллий аҳолининг миллий-оводликка эришиш йўлидаги қуролли қўзғолони бўлиб, уни ижтимоий-сиёсий моҳияти жиҳатидан икки даврга бўлиб ўрганиш маъқул. 1918 йил февралдан /"Қўқон мухторияти" тугатилигандан/ то 1923 йилгача ва 1923 йилдан 30-йилларнинг ўрталаригача бўлиб ўрганиш ҳақиқатга яқин бўлар эди. Чунки "босмачилик ҳаракати"нинг биринчи даврида унинг сафларида совет ҳокимиятининг сиёсатидан норози бўлган меҳнаткешлар кўпчилигини ташкил қилиб, ўз эрки, ҳуқуқлари учун курашдилар. Совет ҳукумати ён бера бошлагандан сўнг жанглардан қарчеган меҳнаткеш халқнинг катта қисми тинч меҳнатга қайтди. "Босмачилар" сафларида қолганлар эса ҳаракатнинг иккинчи даврида ўзларининг олдиларига қўйган мақсадларни амалга ошириш учун курашни давом эттирдилар. Ленин "босмачилик ҳаракати" сафларидан меҳнаткешларнинг катта қисми кетиб қолганликлари учун "босмачилар" тактикаси, яъни кураш олиб бориш услублари ўзгарди ва эндиликда босқинчилик, террор каби услублар устун кела бошлади. Бундан эса кўп қолларда нафақат совет ҳукумати, балки меҳнаткеш халқ ҳам кўп азият чекди.

20-йиллардан то 30-йилларгача бўлган совет тарихшунослигида "босмачилик ҳаракати" тарихининг асосий масалаларида турлича ёндашишлар бўлсада, бarcha тарихчилар бу ҳаракатнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти борасида ҳамафикрдирлар. Совет тарихий адабиётларининг деярли ҳаммасида "босмачилик ҳаракати" бойлар, буржуазия, руҳонийларнинг аксилинқилобий ҳаракати деб номланган.

¹ Ҳ. Ҳ. Абдуқадиров, "Ҳ. Ҳ. Абдуқадировнинг МДА. 17-фонд, 1-ёзув, 45-иш, 9-барак."

Тўғри, 20-йиллардаги бир неча мақола ва асарларда "босмачилик ҳаракати" миллий-озодлик ҳаракати деб ҳам кўрсатишган. Масалан, Г.Сафиров Узининг "Мустамлакачилик инқилоби /Туркистон таъриби/" асарида Компартия ўлка комитетининг 1920 йил II- февралда Фарғона тўғрисидаги: "Фарғонадаги босмачилик фақатгина анархистик қароқчилар ҳаракати бўлмай, миллий мухторият учун кураш шорини ўзига қалқон қилиб олган ва ҳаракатни алағталатувчи, қисман қароқчилар тўдасидан ривожланган, улармо ва бойлар томонидан аксилинқилобий мақсадлари йулда қўллаб-қувватланган ҳамда Қўқон мухтор ҳукумати тор-мор этилгандан сўнг кучейган, маҳаллий аҳолига қарши зўравонлик ҳаракатларидан секин-аста маҳаллий бойларнинг Совет ҳокимиятига қарши миллий ҳаракатига айланган ҳаракатдир", - деган тевкига асосланиб: "Босмачилик "Қўқон мухторияти" тор-мор қилиниши натижасида миллий ўз-ўзини аниқлаш учун кураш негизда юзга келди"¹, - дейди. Ёки Скялов Г. "босмачилик ҳаракати" миллий-озодлик шорлари остида олиб борилган кенг оммавий миллий-озодлик ҳаракатидир², деб қайд қилган. Л.Резцов ҳам "Туркистонда Октябрь" асарида: "Босмачилик Урта Осиёдаги миллий ҳаракат"³, - деб таъкидлаган. Лекин буларга П.Алексеевко 30-йилларнинг бошларидаёқ "...босмачилик ҳеч қандай қилиб миллий ҳаракат бўлмайди, унинг объектив натижалари босмачиликни аҳо-миллий ҳаракат қилади"⁴, - деб масалани советча шарҳлайди. Шунинг учун ҳам совет даврида яшаган бarchа ввлод "Босмачилик ўз табиатига кўра Октябрь инқилоби натижасида еғдарилган маҳаллий эксплуататор

1. Г. Сафиров. Колониальная революция /Опыт Туркестана/. 90-бет.

2. Г. Скялов. Социальная природа басмачества в Туркестане. - Жизнь национальностей, 1923, кн. 3-4, 52-бет.

3. Л. Резцов. Октябрь в Туркестане. Ташкент, 1927. 50-бет.

4. П. Алексеевко. Босмачилар нима? Ташкент, 1981, 40-бет.

синфларнинг - савдо-саноат буржувизияси, бойлар, феодал-клерикал юқори табақасининг - Совет ҳокимиятига қарши қуроли қаршиликдир"¹, "...Узининг ижтимоий ва сиёсий табиатиغا, ўз фаолиятининг мақсадлари ва шакллари бўйича босмачилик маҳаллий аҳолининг кенг оmmasига мутлақо бегона ва душман эди"², деган таърифлар остида тарбияланди.

Совет тарихий адабиётларида кўзга ташланган томонлардан бири шуки, уларда турмушдаги босмачилик тарихи деярли берилмайди ва у 1918 йилдан кейинги "босмачилик ҳаркати" билан солиштирилаб, улар ўртасидаги фарқлар кенг кулабда илмий таҳлил қилинмаган.

Тўғри, 20-30-йиллардаги баъзи мақолаларда бу масъалаларда тўхтаб Утилган. Т.Дарвиш: "Босмачилик турмушдаги ҳодиса сифатида ўтиш давридаги ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ва жамият қарама-қаршиликлари асосида кучейган жараённинг меваси, эски капитализмгача бўлган маҳаллий жамиятнинг синиши ва янгисининг туғилиши маҳсулидир. Бундай таъриф расмий асос бўйича тўғридир, чунки, босмачилик бундай ҳолда инқилобгача ҳам мавжуд эди. Бизнинг кунлардаги босмачилик эса ақолилкилобий мейда буржуа стихияси бўлаб, умумий вайронгарчилик асосида ҳамда эски босмачи тўдалари атрафида бирлашгандирлар"³, - деб уларни бир-биридан фарқлайди. Лекин муаллиф мақоласини "босмачилик ҳаркати" миллий-озодлик моҳиятига эга бўлган даврида ёзганига қарамай, бу ҳаракатни ақолилкилобий мейда буржуа стихияси деб атайди. П.Кушнев эса "Босмачилик нима?" деган мақоласида 1918 йилдан кейинги "босмачилик"ни турмушдаги босмачиликнинг таърихий /узвий/ давоми сифатида кўрсатади ва "Босмачилар -

1. История гражданской войны в Узбекистане. Т. I. 174-бет.

2. Ш.А. Шаматдиев. Очерки. История гражданской войны в Ферганской долине. 89-бет.

3. Т. Дарвиш. Ферганская проблема. 118-бет.

меҳнат қилишни хоҳламайдиган, балки бошқалар ҳисобига меҳнат қиладиган кишилардир. Ҳамма босмачилар фақат қароқчилардир, улар босқинчилик учун талейдилар ва ёқадилар, Туркистон меҳнатқашларига тинчлик беришни хоҳлайдиган Совет ҳокимияти билан курашадилар"¹, -деб "босмачилик"нинг моҳиятини бутунлай бошқача талқин қилди. Қизилги шундаки, у "Туркистон босмачилиги - худди Украина босқинчилиги ва антоновчилик /Тамбов/ тартибидаги ҳодиса"², -деган хулосага келади.

Васильевский ҳам "босмачилик ҳаракати"нинг бир-биридан таъмомила фарқ қилувчи бу икки кўринишини узвийликда кўради. Шунинг учун ҳам у Туркистонда "босмачилик ҳаракати"ни асосий босқинчиларга бўларкан, "Босмачилик ҳаракати"нинг биринчи даври жон ҳокимияти даврига таъаллуқлидир. Бу Россия капитализми, бойларнинг судхўрлик асоретига ва хон амалдорларининг солиқлари хонавийрон қилётган деҳқонларнинг стихияли ҳаракати эди...

Босмачилик ҳаракатининг иккинчи даври ақолинкалобий кучлар сифатида Фарғонада 1918 йилда бошлангани³, -деб баҳолайди. Васильевскийнинг хатоси шундаки, у 1917 йилгача бўлган босмачилик ҳаракати чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини емиришда ижобий роль ўйнаганлигини кўра олади-ю, аммо 1918 йилдан бошланган "босмачилик ҳаракати"ни ақолинкалобий кучлар ҳаракати сифатида қарайди. Шунингдек, 1918 йилдан кейинги "босмачилик ҳаракати"нинг икки даврини, вайниқсе унинг биринчи давридаги миллий-азодлик ҳаракатини кўра олмайди. Совет тарихшунослигида "босмачилик ҳаракати"ни буржув-миллатчилик ҳаракати деб қараш мавжудлигини вайтиб Утиш жондир⁴.

1. И. Кушнев, Что такое босмачество? - Красная кабарма, 1922, №2, 64-65-бетлар.

2. Ушв ерда, 68-бет.

3. Васильевский, Фазл босмаческого движения в Средней Азии. 130-131-бетлар.

4. М.Х. Назаров, Из истории борьбы с буржуазно-националистическим движением /босмачеством/ в Ферганской обл. Труды САГУ, вып. I. XXVШ. Ташкент, 1956.

Кейинги вектларда "босмачилик ҳаракати"ни тадқиқ қил-
ётган олимларимиз 1918 йилдан бошланган "босмачилик ҳаракати"
ни ўрганишда уш шиктимой-сий мохияти жиҳатидан иккига бў-
либ ўрганиш кераклигини таъкидламоқдалар. 1991 йил март ойи-
да "Шарқ юлдузи" журналы ўтказган давра суҳбатиде М.Ҳасанов:
"НЭП /яни иқтисодий сиёсат/, яъни бозор иқтисодиётига ўтиш
пайтига тўғри келган 1921-1922 йиллардаги сийсий ён босишлар-
вақфини қайтарилиши, эски услубдаги мактабларнинг қонуний
тус олиши, ўлка сийсий ҳаётига обрўли руҳоний ва бидаълат ки-
шиларнинг жалб этилиши ҳамда бошқа тадбирларни ҳам назардан
соқит қилмаслик керек. Бу омишлар ҳокимият ва аҳоли ўртасида-
ги эҳтиросларни анчайин юмшатади, пировардида босмачилик ҳа-
ракати 1923-24 йилларда ўзининг сийсий аҳамиятини тезде йў-
қотди, у оддий босқинчилик тусини олиб кенг меҳнатқаш омиш то-
монидан қўллаб-қувватланмади. 1918-1922 йиллардаги босмачилик
эса аҳолининг ўлка ҳукуматининг нафакат террорига восоланган,
яъни замонда иқтисодий ва диний соҳада олиб борган сиёсатига
жавоб сийфатида вужудга келиб, тўғридан-тўғри миллий-озодлик
ҳаракати тусини олган эди"¹, - деб "босмачилик ҳаракати"да
иккита даврни фарқлаб кўрсатган. Лекин бу тақлиф кенг тадқи-
қот восида ўз баҳосини топганча йук.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати"ни совет тарихчилари то-
монидан фуқаролар уруши, яъне денг СССР миқёсидаги фуқаролар
урушининг таркиби сийфатида ўрганилиши ҳамда русларга қарши мил-
латчилик характеридаги, рус окгвардиячилари билан ҳамкорликда-
ги, халқаро империализмнинг қўллаб-қувватлиши натижаида юзеге
келган панисоломизм, центуркизм бийроғи остидаги ҳаракат деб
1. Босмачилик: уйдирма ва ҳақиқат. Давра суҳбати. - Шарқ юлдузи,
1991, №3, 172-бет.

бир томонлама таъқиқ қилганини унинг моҳиятини бутунлай бузиб юборди.

"Босмачилик ҳаракати"нинг моҳиятини бундай бузиб ўрганилишининг тамал тошлари 20-йилларнинг бошидаёқ қўйилган бўлиб, у тарихчиларнинг 90-йиллардаги қарашларида ҳам мавжуд эди. Масалан, Д.Зуевнинг "Фарғона босмачилиги /1918-1922/"¹ мақоласи Москвада Олий редакция Кенгаши томонидан 1923-1924 йилларда нашр этилган ўқуворлар урушининг кўп томлигида босилган. Ёки Н.Паскуцкийнинг "Туркистонда ўқуворлар уруши тарихига доир"² асарига "Қўқон мухторияти", Ёттисув, Закаспий фронтларидаги, Тошкентдаги январь воқеалари, Бухородаги инқилобий воқеалар ҳаммаси ўқуворлар уруши нуқтаи-назарида туриб таҳлил қилинган.

"Босмачилик ҳаракати" тарихининг кейинги ўрганилиши албатта ана шу йўсинда ўсиб, мустаҳкамланиб борди. 80-йилларнинг 2-ярмидан бошлаб тарихчи олимларимиз "босмачилик ҳаракати"нинг асл моҳиятини ёритиш ва уни тўғри номлаш учун ҳаракат бошладилар. Қизиғи шундаки, 90-йилларга келиб ҳам тарихчиларимиз: "Туркистон улқасидаги ўқуворлар урушининг хусусияти шу эдики, бу урушда ҳам эзувчи синф имтиёзларини қайтаришга, ўз ўлкаси бойлигига ўзи эгаллик қилишга уринган бўлса, халқ оmmasи ўз миллати, ўз ўлкаси тақдирини ўзи белгилаши учун, ўзи бошқариши учун, чоризмнинг ярим аср мобайнида олиб борган империалистик, босқинчилик сиёсати оқибатларидан қутулиши учун, ўз иқтисодий ва ижтимоий аҳволини яхшилаш учун, ўз миллий-диний ҳуқуқи учун курашди. Шу билан ҳам "бос^{МА}мачилик ҳаракати"

1. Д.Зуев. Ферганское басмачество /1918-1922/. Гражданская война. Т.Ш. Высший редакционный Совет. М., 1923-1924.

2. Н.Паскуцкий. К истории гражданской войны в Туркестане. Ташкент, 1922.

ти" деган сўз Урнига ўлкада "фуқаролар уруши" сўзини қўллаш иллий ҳақатдан тўғри бўлади"¹, - деган тэклиф билан чиқдилар. "Босмачилик ҳаракати" ҳеч қачон фуқаролар уруши бўла олмайди. Ахир фуқаролар уруши бу бир давлатнинг, бир миллатнинг синфлари, табақаларининг бир-бирига қарши курашидир. "Босмачилик ҳаракати"да эса биз бу ҳолни кўрмаймиз, балки маҳаллий аҳоли ўз эрки, ҳуқуқи, мустиқиллиги учун Россиядан келган рус большевиклари, меньшевиклари, эсерлари қурган ҳукуматга қарши курашган.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи синчиклаб ўрганилганда, бу ҳаракатнинг жудаям мураккаблиги кўзга ташланади. Тарихчи олим М.Ҳасанов "Босмачилик ўрта Осиё тарихидаги энг мураккаб ҳодисалар сирасига кириди"², - деб таъкидлашига қармай, "босмачилик ҳаракати"га бағишлаб 80-йилларнинг охиридан бошлаб ёзилган мақолалар, брошюраларда эса бу муаммони ўрганишга қўл урганларнинг нима учундир ана шу мураккабликка эътибор бермаётганлиги кўринди. Чунки 80-йилларнинг охиригача бўлган совет тарихий адабиётларида "босмачилар" киллаесер, босқинчилар тими солида берилган бўлса, энди сўнгги мақолаларда "босмачилар"нинг ҳаммаси фақат миллий-озодлик учун курашчилар сифатида номён этилмоқда. Шунинг қайд қилиш керакки, совет тарихшунослигида "босмачилик ҳаракати"ни фақат қора рангларда ёритилиши маакур муаммони тўлиқ ўрганишга имкон бермагандек, бу ҳаракатни фақат оқ қилиб кўрсатиш ҳам фойдали эмасдир. Чунки бир ёқлама ёндошиш тарих фанини қандайдир мафкура ёки қарашлар таъсирига тушириб, унинг ҳолисчилигига путур етказди.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати"нинг мураккаблиги шундаки, биринчидан, бу ҳаракат Имом бейроғи остида русларга қарши "га-
1. А. Акромов. Босмачилик ҳаракати ва унинг моҳияти. - Ҳаёт ва иқтисод, 1991, №7, 58-бет.
2. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. - Шарқ юлдузи, 1991, №3, 166-бет.

завот" сифатида олиб борилганлигига қарамай, бу ерда маҳаллий аҳоли билан биргаликда рус деҳқонлари /Монстровнинг деҳқонлар армияси/ ҳам иштирок этган. Иккинчидан, "босмачилар" рус оқгвардиячилари ҳамда инглиз-америкаликлар билан ҳам ҳамкорлик қилишган.

Монстровнинг Деҳқонлар армияси Мадаминбек билан 1919 йил 22 августда Благовешенскийда, шу йили 22 октябрдаги Эркаштомдаги шартномалар асосида бирга ҳаракат қилганликлари ҳақиқатдир. Шунингдек, инглиз, рус оқгвардиячилари ва "босмачилар"нинг ўзаро келишувининг қатнашчиси полковник И.Зайцев ўзининг эсдаликларида "...Бу ерда, яъни Тошкентда етарли даражада жангга тайёр кучларга эга бўлмай, ташкил этиш, тайёрлашнинг мутлақо имкони бўлмаганлиги сабабли, шунингдек керакли дақиқада катта бўлмаган мавжуд кучларни йиға олмаган "Туркистон ҳарбий ташкилоти"... Фарғона босмачи тўдаларини ҳарбий жиҳатдан қўллаш қарорига келишга мажбур бўлди"¹, - дейди. Буларнинг ҳаммаси тарихчиларимиздан "босмачилик ҳаракати"ни ҳар томонлама синчиклаб ўрганиб, далиллар ва манбалар асосида бирор сиёсат, мафкура таъсирига тушмай унинг ҳолисона тарихини ёритишни тақозо қилади.

Совет тарихчилари "босмачилик" тўғрисида том-том асарлар яратганлигига қарамай, бу ҳаракат раҳбарлари фаолияти деярли ўрганилмаган. Негаки, мустақилликка эришганимиздан кейингилари билан ҳисоблаганимизда "Мадаминбекнинг тугатилиши"² деган бадиий асарга, Шермуҳаммадбекка баришланган "Буюк жиҳод, буюк мужоҳид"³ деган рисолага, "Мадаминбек"⁴ деган ижтимоий-фалсафий очеркка ва бир неча мақолаларгагина⁵ эгамиз, ҳолос. Кўриниб

1. Соловецкие острова, 1926, №4, 67-68-бетлар.

2. М.Польковский. Конец Мадаминбека. Ташкент, 1984.

3. Алишер Бек, Азим Дарё. Буюк жиҳод, буюк мужоҳид. Ёзёвон, 1992.

4. Иброҳим Карим. Мадаминбек. Тошкент, 1993.

5. Ш.Дониёров. Мадаминбек ким эди? - Ёшлик, 1991, №4; Ш.Яссавий. Ҳақ йўлида қурбонлар. - Эрк, 1992, 6-13 февраль.

турибдики, булар тарихий адабиётлар эмас. Шунинг учун ҳам "босмачилик ҳаракати" раҳбарлари тўғрисида гап кетганда кўпинча Мадаминбек, Шермухаммадбек, Эргаш қўрбошилар гафдаланади. Туркистонда яълаб қўрбошилар ўз йигитлари билан бу курашда қатнашганлар. Ҳеч бўлмаганда Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"нинг учта йирик намояндаси Мадаминбек, Шермухаммадбек, Эргашга қўшиб Фарғона водийсидан Раҳмонқул, Холхўжа, Бойтуман, Муҳиддиннинг, Хўжанддан Ҳолбўтанинг, Самарқанддан Баҳром, Очилларнинг фаолиятларини тадқиқ қилиш лозим.

Ҳўш, "босмачилик ҳаракати" раҳбарлари кимлар эди ва улар қандай фаолият кўрсатишди? Бу саволга жавобни биз қуйидаги ҳужжатдан олишимиз мумкин: "Андижон депутатлар кенгаши Андижон уезди худудида ҳаракат қилаётган қароқчи тўдалар бошлиқларининг хатларини бизга юборди, -деб бошланади Скобеловдан 1918 йил 18-декабрда ТуркМИҚ, коммунистлар съезди, Комиссарлар кенгаши номига юборилган телеграммада. - Андижонлик товарищлар! Биз сизларга шунини маълум қиламизки, Сизлар Қўғай қишлоғига келгансизлар ва тинч аҳолининг уйларига ўт қўйгансизлар. Бекор бу ишни қилдингизлар, агар бундай иш яна бирор марта қайтарилса, у ҳолда Сизларнинг станцияларингиз, заводу- уйларингизга ҳам худди шундай ўт қўямиз. Агар сизлар уришишни хоҳласангиз биз билан урушингиз, халқ билан эмас. Биз барча тинч аҳолини хоҳ у ўрис бўлсин, хоҳ у яҳудий, хоҳ у арман бўлсин, хоҳ у сарт - барчаси баробар, деб ҳисоблаймиз. Қун бўйи пешона терини тўкиб ишлайдиган камбағал одамларга бундай зарарлар келтириш инсофдан эмас. Урушиш керак бўлса, сизлар билан мана биз урушамиз, тинч халқ эса сизлар билан ҳам, бизлар билан ҳам урушмайди. Агар сизлар халққа қарши урушни давом эттираверсангиз, у ҳолда 3 кун ичида Тошкентдан то бу ергача бирорта ҳам бутун нарсангиз қолмайди. Имзоловчилар: Мадаминбек, Эргаш қўрбоши, Холхўжа, Эшмат бойвачча,

Маҳкамхўжа, Фаёз махсум¹.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган совет тарихий адабиётларида қўрбошиларнинг фаолиятига ҳам қисқача баҳо берилган жойлар бор. Уларнинг ҳаммасида қуйидаги таъриф қизил ип бўлиб ўтади: "Йил охирига келиб Фарғона водийсида аллақачон бир неча йирик тўдалар қароқчилик қилар эди. Улардан бирини босқинчилиги учун сургунда бўлган Эргаш бошқарарди. У кўпчилиги жиноятчилардан иборат бўлган бир неча майда тўдаларни бирлаштирди. Жумладан, Ўш қамоқхонасидан қочган Ҳолхужанинг тўдаси шундай эди. Эргаш аксилинқилдобий "Уламо"нинг қўллаб-қувватлаши натижасида "Қўқон мухторияти" қўшинларининг бош қўмондони деб эълон қилинди, унинг тор-моридан сўнг эса ўзини "Фарғона ҳукмдори" ва мусулмон ҳарбий кучларининг қўмондони деб атади. Уни бошқа қўрбошилар, жумладан Исломуқул қўллашдилар.

Фарғона босмачилигининг йирик бошлиқларидан бири, унда ҳукмрон ўринни эгаллашга интилган, Марғилон уезди тоғларида ҳаракат қилган, худди Эргашдек жиноятчи, февраль инқилобидан сўнг авф этилган Мадаминбек эди. "Қўқон мухторияти"да у уезд милицияси бошлиғи лавозимини эгаллаганди. Ўз отрядларига у инструкторликка оқғвардиячи офицерларни жалб қилди, кейинроқ эса генерал Монстровнинг оқғвардиячи-қудоқ армияси билан бирлашди. Дастлаб Мадаминбек Эргашнинг ёрдамчиси эди. Эргашнинг совет кўнгилли ва милиция отрядлари билан бир неча муваффақиятсиз жангларидан кейин Мадаминбек ўзини барча босмачиларнинг "бош қўмондони", "ислом ҳимоячиси" ва "тартиб ўрнатувчи" деб эълон қилди. Кўпгина низолардан кейин унга Эргаш ва Исломуқулнинг тўдалари бўйсунди. Бу даврнинг йирик қўрбошиларидан яна Омон Полвон, Раҳмонқул, Му-

1. Ўзбекистон Республикаси МДА, I7- фонд, I- ёзув, I93- иш,

ҳиддин ва бошқаларни айтиш мумкин"¹.

Қўрбошиларнинг кўпчилиги босқинчилик билан шуғулланганлиги тўғри. Лекин улар чоризмнинг ўлкада олиб борган иқтисодий сиёсати, мустамлакачилик сиёсати натижасида босқинчилик билан шуғулланганлар. Уларнинг бу ҳаракатлари ўз вақтида чор Россиясининг мустамлакачилик зулмининг емиришда ижобий роль ўйнаганиди. Совет тарихчилари ўғри деб надомат тошини отган қўрбошиларнинг аксарият кўпчилиги совет ҳукумати томонидан эмас, чоризм томонидан судланиб, Сибирга жўнатилганиди. Большевиклар ҳокимиятни қўлга киритиб, чор Россияси мустамлакачилик сиёсатини янгича кўринишда бойитиб давом эттиргандан кейин турмушдаги босмачиликда иштирок этганлар ўз атрофига ингитларни тўплаб, энди бутундай бошқа ижтимоий-сиёсий шароитда Ислом байроғи остида кураш олиб бордилар. Афсуски, совет даврида ёзилган тарихий асарларнинг деярли ҳаммасида бу эътиборга олинмайди. Лекин совет тарихчилари баъзи ҳолларда киноя билан бўлсада, "босмачилар"нинг бошлиқларининг ўзига хос томонларини кўрсатиб кетишган. Масалан, 1985 йил чоп этилган "Ўрта Осиёда Ҳуқоролар уруши" тўпламида Мадаминбек тўғрисида шундай дейилган: "Мадаминбек шубҳасиз барча босмачилар бошлиқларидан энг йирити эди..."

Бу фақат Қўрбондан усталик билан фойдаланган миллатчигина бўлмай, шунингдек айёр, тадбиркор сиёсатчи, ташкилотчидир. У ўша пайтдаги Кўршермат, Омон Полвон ва бошқа босмачиларнинг раҳбарларидан кескин ажралиб турарди"².

1. Х. Ш. Иноятов, Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. М., 1984, 71-72-бетлар; П. Алексеенков. Крестьянская восстания в Фергане. Ташкент, 1927, 26-бет; А. Коканбаев. Борьба с басмачеством и упрочение советской власти в Фергане. Ташкент, 1958, 39-40-бетлар; С. Б. Жангуаров. Гражданская война в Киргизии. Фрунзе, 1963, 66-бет; А. И. Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Ташкент, 1959, 131-бет; История гражданской войны в Узбекистане. Т. I. Ташкент, 1964, 130-бет; Басмачество: социально-политическая сущность. Ташкент, 1984, 15-бет.
2. "Война в песках". Материалы по истории гражданской войны к XII тому. Гражданская война в Средней Азии. М., ОГИЗ, 1935, 202-бет.

Совет тарихшунослигида Хуманд уезида ҳаракат қилган ҳолбута, Норкўзи, Турсунбой кўрбошилар, Самарқанд вилоятида фаолият кўрсатган Баҳром, Очил, Ислон, Мулла Каримжонлар тўғрисида деярли маълумотлар йўқ. Мадаминбек, Эргаш, Холхўжалар уғри бўлган бўлсин, лекин Очил билан Баҳромлар тўғрисида ундай деб бўлмайди. Самарқанд вилоятидаги босмачилар билан курашувчи Фавқуллода ушликнинг аъзолари ТуркМИҚга жўнатган маърузаларида бу ҳақда шундай дейилади: "...Самарқанд вилоятидаги ҳозирги босмачилик ҳаракатининг асосий бошлиқлари Баҳром ва Очил тинч меҳнатдан босқинчиликка Облчека биринчисининг укаси Боянни отиб ташлагани, ўзини ва иккинчиси Очилни ҳеч нарсада тасдиқланмаган қўшниларининг бўҳтонлари учун ўн беш мартага яқин ертўлаларга ўтказганликлари оқибатида ўтиб кетишди"¹.

Шу ерда яна бир нарсага тўхталиб ўтишни истардик. Совет тарихий адабиётларига қирмайдиган Шермуҳаммадбек ва Мадаминбекка бағишланган рисодаларда уларнинг фаолияти бир ёқлама ёритилиб, жудаям бўрттирилганлигини кўраимиз.

Шермуҳаммадбекнинг кўпроқ таржимаи ҳолига бағишланган рисолада: "Фарғона мужоҳидларини бошқариш қўлга тушмас ғозий, сотилмас мужоҳид Шермуҳаммадбек зиммасига тушди. 1920 йилнинг июль ойидаги мужоҳидлар йиғинида унга "амир-ул муслимин" унвони берилди. Бунгача эса жасоратли йулбошчини таслим этишга, бу режалари амалга ошмагач, у билан сулҳ тузишга қаттиқ уриндилар. Май ойида Мадаминбекнинг шахсан ўзи полк комиссари С.Сухов билан бирга Шермуҳаммадбекни шўролар томонига оғдиришга уриниш учун музокарага борди"², - дейилади. Иброҳим Каримнинг асарида қуйидагиларни ўқиймиз: "Мадаминбек каби миллий қаҳрамонларнинг ҳаёт йул-

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. I7-Фонд, I-ёзув, 45-иш, I26-варақ.

2. Алишер Бек, Азим Дарё. Бурк жиҳод, бурк мужоҳид. 23-бет.

лари, порлоқ образлари Ўзбекистон жумҳурияти ва давлати мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг халқаро обрўини оширишга қиммат камарини боғлаган ёки боғлайдиган барча кишилар, айниқса ёш авлод учун бир ибрат мактаби ролини ўташи шубҳасиз...¹

Куршермат каби тумшугидан наридаги нарсани кўра олмайдиган, қасамхўр, имонсиз Холхўжа сингари маишатпараст, амалпараст, гина-кудратчи, Туйчи ва Қоровой каби хоинлар, Хўжаев сингари калтабанаар турк қавмлари орасида доимо топилган, улар душманлар тегирмонига сув қуйиб, тарихнинг энг қалтис, бурилиш нуқталарида Мадаминбек сингари шахсларни, фидойиларни ўлдирганлар ёки уларни четга суриб қуйиб, ўз ватанлари, халқларига хиёнат қилганлар"².

Кўриниб турибдики, ҳозирда ҳам "босмачилик ҳаракати" муаммосига қўл ураётганлар совет тарихчилари каби масалага фақат бир томонлама ёндошиш, бошқаларни оёқ ости қилиш ҳисобига ўз қаҳрамонларини улуглаш, уларнинг фаолиятини тарихий воқеалар ва ҳужжатлар асосида ҳолисона таҳлил қилиш ўрнига, уларни миллий қаҳрамон даражасига кўтариш, уларга ҳамду-санолар айтиш билан кифойланмоқдалар.

Аmmo шу ерда шунини қайд қилиб ўтмоқ жоизки, кейинги вақтларда кўрбошилар тўғрисида бизга анча етарли маълумотлар берувчи мақолалар ҳам чоп этилмоқда. Шаҳобиддин Яссавийнинг "Ҳақ йўлида кўрбонлар" деган мақоласи ана шулар жумласидандир.

Шаҳобиддин Яссавий Туркияда муҳожирликда яшайдиган ватандошимиз. У ўзи айтганидек, ёзувчи ва ё муаррих ҳам эмас. Лекин у эсдаликлар ҳамда А.З.В.Туғоннинг "Туркистон тарихи", Мусо Афандининг "Туркистон фожеалари" асарлари, "Ёш Туркистон" журналида

1. Иброҳим Карим. Мадаминбек. 5-бет.

2. Ўша асар, 69-бет.

босилган манбалардан фойдаланиб, ўзининг 1984 йилда "Туркистон аччиқ ҳақиқатлари" асарини яратди. Асарда Туркистоннинг Советлар давридаги бошқа тарихий воқеалари билан биргаликда "босмачилик ҳаракати" тарихи ҳам ёритилган. Асарнинг аҳамиятли томони шундаки, Ш.Яссавий унда II4 та қўрбошининг номи келтирилиб, уларнинг ҳар бирига қисқача таъриф беради. Масалан:

1. Мулла Эргаш қўрбоши. Ҳўқанд атрофидан. Ниҳоятда хушёр, ботир қўмондон. Йигитлари ила меҳру муҳаббат ва /бирликда/ бўлур эди. Мулла Эргаш қўрбошининг фидоии мужоҳидлари аксаран нафақа ва салоҳларини ўзлари тасҳиҳ кўриб, душманга ҳамиша далерона /қўрқмасдан/ ҳужум қилур эрдилар. Мулла Эргаш қўрбошининг амалиётлари, ёвларини кўпгина қўрғонлари шоёни зикрдир. "Молим ва жоним Оллоҳ ризоси ва юртим озодлигида фидодир. Ё шаҳид, ё розий!" дедурди.

2. Кичкина Эргаш қўрбоши. Ҳўқанддан. Ёвларига қирғин берган кичкина Эргаш қўрбошининг амалиётлари шоёни зикрдир. "Туркистон - Туркистон халқининг юрти!" дер эди.

3. Тўпчи қўрбоши. Ҳўқанддан. Тўпчи қўрбошининг уруш дostonлари шоёни зикр бўлиб, ниҳоят ботир ва лойиқ бир қўмондон эди. "Олга бос, ё шаҳид, ё розий!" дер эди"¹. Бу маълумотлар эса бизнинг қўрбошилар тўғрисидаги билимларимизни бойитиши шубҳасиздир.

"Босмачилик ҳаракати"нинг ўзидек, унинг раҳбарлари фаолиятлари ҳам мураккаб бўлиб, уларнинг ҳар бирининг фаолиятини алоҳида ўрганишни талаб қилади. Чунки, "босмачилик ҳаракати" раҳбарлари - қўрбошиларнинг ҳаммасини ҳам халқ манфаатлари, миллий-озодлик, ҳуррият йўлида курашган эди деб бўлмайти. Ёки совет таърихшунослигида кўрсатилганидек, улар ёппасига ўғри-каззоблар ҳам эмас.

1. Ш.Яссавий. Ҳақ йўлида қурбонлар. Эрк, 1992, 6-13-февраль.

Қўрбошилар фаолиятини ўрганиш "босмачилик ҳаракати"нинг бошқа томонларига қараганда кўпроқ бош қотириш, фикрлаш, ақл-идрокни талаб қилади. Биринчидан, қўрбошилар тўғрисида ҳужжатлар асосан Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати ва ИИВнинг Ахборот маркази архивларида сақланмоқда. Тарихчилар бу архивларга кириш ҳуқуқини олиши ҳалигача ҳал этилмаган. Гарчи улар кириш ҳуқуқини берувчи ҳужжатга эга бўлган тақдирда ҳам маъқур архивлардан фойдаланишга рухсат бериш-бермаслиги ҳалигача муаммо бўлиб турибди. Бу ўринда шунини қайд қилиш керакки, биз ҳам ушбу архивларга кириш ҳуқуқини берувчи ҳужжатларни тайёрлаб оқоридаги ташкилотларга мурожаат қилганимизда, улардан рад жавобингизга олдик. Натижада, қўрбошилар тўғрисида бир асосли фикрга келиш имкони бўлмади. Иккинчидан, архив ҳужжатлари, асосан жиноий ишлардан иборат бўлиб, улар совет ташкилотларининг ходимлари томонидан тузилган, шунинг учун улар замирида қўрбошилар фаолиятига баҳо беришнинг ўзи ҳам қийин.

Қўрбошилар фаолиятини ёритишда "босмачилик ҳаракати" бўлган ҳудудларда ушбу воқеалар гувоҳлари билан суҳбатлашиш, уларнинг эсдаликларини ёзиб олиш ҳам ёрдам беради. Бироқ, бу борада ҳам "лекин" бор. Бугунги кунда ўша воқеалар гувоҳлари билан суҳбатлашилганда улар "босмачилик ҳаракати"га ҳам, қўрбошиларга ҳам ҳозирда бу ҳаракатга берилаётган баҳолардан келиб чиқилиб, деярли фақат улар адолатпарвар эдилар, миллий-озодлик курашчилари бўлган деган ҳулосаларни эшитишга тўғри келади. Тўғри, совет ишларида ишлаган, "босмачилар"дан шахсан азият чеккан кишилар "босмачилар"ни ҳозиргача қоралайдилар. Масалан, Фарғона вилояти Бувайда туманидаги Пошшапирим қишлоғида яшовчи Саодат аяни 14 ёшида Эргаш қўрбоши йигитлари олиб кетишган экан. "Босмачилар" томонидан унинг зўрланиши натижасида бир умр фарзандсиз бўлиб қолган. Саодат ая ҳали ҳам бирор қўрбоши; унинг бирорта йигити

тимсолида миллий-озодлик ҳимоячисини ёнги ислом ҳимоячисини кўрмайди. Ёки шу вилоят Богот туманидаги Мойлисой қишлоғида яшовчи, ҳамдам кўрбоши, Тўйчи кўрбошиларга қарши куралган со- биқ совет ходими Холдор Ҳайдаров: "Босмачилар халқ эвазига ти- рикчилик қилганлар. Улар халққа ҳеч қандай яхшилик қилмаган- лар", - деди мен билан 1993 йил 10 апрелда қилган суҳбати чоғи- да.

Ушбу иш муаллифи "босмачилик ҳаракати"нинг йирик намоянда- ларидан бири Эргаш кўрбоши фаолиятини бир оз бўлсада ўрганиш учун 1993 йил апрель ойида Фарғона вилоятининг Бувайда туманида "босмачилик ҳаракати"нинг шоҳидлари, шунингдек Эргаш кўрбошини хотирловчилар билан суҳбатда бўлди. Эргаш кўрбоши Бувайда тума- нининг Бачқир қишлоғида туғилган. У 1916 йил ўғирлик қилгани учун Сибирь қилинган. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Сибир- дан қайтган. "Қўқон мухторияти" раҳбарлари таклифига кўра 200га яқин йигити билан мухтор ҳукуматни ҳимоя қилишга борган. "Қўқон мухторияти" тугатилгандан кейин биринчилардан бўлиб, ўз йигит- лари билан "босмачилик ҳаракати"ни бошлаб берган. Эргаш Бачқир ва Хонобод қишлоқларида ўрдалар қурдирган. Хонободда яшаб турган- да Эргаш кўрбоши катта учта қозон қурдириб, ҳар куни эрталаб шўрва, тушликда палов тайёрланиб халққа тарқатган.

Эргаш атрофида дастлабки пайтларда асосан ўғрилиқ билан машғул бўлган кишилар тўпланган. Кейинчалик маҳаллий аҳолининг анчагина қисми ҳам унга келиб қўшилган. Буни давр тақозо қиларди. Чунки, биринчидан, бунга совет ҳокимияти маҳаллий ташкилотлари- нинг олиб борган нотўғри сиёсати, иул қўйган хатолари, шунингдек, Қизил Армия томонидан кўпгина тинч аҳолини босмачилар деб қириб юборилиши сабаб бўлган; иккинчидан, кўрбошилар ва уларнинг йигит- лари ҳам маҳаллий аҳолини ўз сафларига киришга мажбурлаганлар,

хоҳламаганларни олиб ташлаш ҳоллари кўп бўлган.

1918 йил декабрида Эргаш қўрбоши йигитлари билан Қўқонда енгилиб, Хонободга чекинади. Хонободни Қизил Армия қуршаб олгандан сўнг эса у бу ердан ҳам чиқиб кетади. Қизиллар эса хонободликларни "босмачилар" тарафдори сифатида қириб ташлайдилар. Шу воқеа қатнашчиларининг айтишича, 563 та киши ўлдирилган. Фақатгина қишлоқдан чиқиб кетишга улгурганлар-у, ертўдаларда яшириниб олганлар тирик қолган, холос..

1918 йилнинг охирига келиб Эргаш қўрбоши бир неча мағлубиятга учрагандан кейин ўз мавқеини йўқота борди. Унинг ўрнига раҳбарлик ролига Мадаминбек келди. 1920 йил январда қирғиз қишлоқларининг бирида меҳмон қилган хонадон эгасини ўлдириб, оти билан милтигини ўғирлагани учун ўша қирғизнинг хотини уни тутиб келишгач чопиб ташлаган.

Мен Бувайда туманида суҳбат қурган Мўминов Эрмуҳаммад, Ҳошимжон Рўзमतов, Турсунбой Файзуллаевларнинг таъкидлашларича, Эргаш ва бошқа қўрбошилар миллий-озодлик учун, русларга қарши кураш олиб боришганига қарамай, маҳаллий халқни очидан-очиқ талаганлар, советларга ён босганларни ваҳшийдарча қийнаб ўлдирганлар.

Кўриниб турибдики, Эргаш қўрбоши Октябрь инқилобидан олдин ҳам турмушдаги босмачилик даврида ўғрилик, босқинчилик билан шуғулланган. 1918 йил январда "Қўқон мухторияти" раҳбарлари уни мухториятни ҳимоя қилишга таклиф қилганда Эргаш қўрбоши ва унинг йигитлари ҳали ҳам ўғрилик қилиб юрганлар. Мухторият қонга ботирилгандан сўнг улар советларга қарши Ислоом байроғи остида сиёсий ҳақ-ҳуқуқ талаб қилиб чиқдилар. Шунинг учун ҳам "амири-ул муслимин"ликни қўлдан бермаслик учун бошқа қўрбошилар билан бирлашмади, балки кўп ҳолларда уларга қарши курашди. Натимада бу курашларда тинч аҳоли кўп азият чекди.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" раҳбарларининг фаолиятини ўрганишда нима учун улар ҳеч бўлмаганда Фарғона водийсида мустақкам бир мушт бўлиб бирлаша олмаганлигига алоҳида эътибор бериш керак. Агарда улар бирлаша олганларида эди, албатта талаба қозонишлари мумкин эди. Негаки, Совет ҳукумати "босмачилик"ка қарши биринчи кунларданок курашган, Фарғона фронти қўшинлари қўмондонларидан бири, Бозорқўрғондек қишлоқларни қонга ботиришда қаҳрамонлик кўрсатган Коновалов шундай эслайди: "1919 йил январь ойида Туркесублика Ҳарбий Комитети афтидан босмачилик ҳаракатига эътиборини қаратди ва Тошкентдан махсус ҳамда ҳар хил топшириқли ва номли отрядлар кела бошлади, масалан, уч ва элликта қилич билан Золотухиннинг жазо отряди; 2/ 150 кишилик Петренконинг отряди ва 400 кишига яқин I-Ҳарбий Оренбург йигма полки, бундан ташқари жойларда маҳаллий отрядлар ташкил этила бошланди, масалан, ўртоқ Кужелонинг Қўқон Коммунистик отряди.

Қайтараман, Фарғонага эътибор берилгандек бўлиб кўрингани билан, бу эътибор тасодиқий ва ноаниқ режа бўйича эди, чунки бунга қарамай, бу ойда шунча отрядлар келгани билан бошлиқ тайинланмаган эди"¹. Фақатгина 1919 йил март ойига келгандагина Фарғона фронтининг бошқариш аппарати тузилиб, М.В.Сафонов Фарғона фронти қўшинларига қўмондон қилиб тайинланди². Бизнингча, кўрбошиланинг бирлаша олмаганлигига сабаб - уларнинг ҳаммасининг ҳам мақсадларининг муштарак эмаслиги, ижтимоий келиб чиқишларининг, сиёсий даражаларининг турличалиги, ўз манфаатларидан чиқиб кета олмаганликларидир.

Туркистон республикаси Советларининг 1919 йил 10 сентябрда бўлган УШ февралда съездида Туркесублика қўшинларининг бош

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. I7-Фонд, 5с-ёзув, 36с-иш, I04-I04 орқа варақлар.

2. Уша ерда, I05-бет.

қўмондони И.П.Белов: "Фарғона фронти бу - ички фронт. Бу ерда бошқа фронтлардаги сингари бизга қарши уюшган контрреволюцион кучлар йўқ. Бу ерда мухториятчи мусулмонлар ҳам, Эргашни шуларни вакили деса бўлади, Охунжон ва Холхўжа сингари ошкора босқинчилар ҳам, Мадаминбек каби ошкора контрреволюционерлар ҳам ва шунчаки алдаб ишга солинган Қўрғон водийсининг нодон деҳқон аҳолиси ҳам... бизнинг душманларимиз ҳисобланадилар. Бу турли элементлардан ташкил топган душманларимиз бизга қарши курашиш билан бир вақтда ўзаро ҳам курашмоқдалар... Бу ерда фронт чизиги йўқ - чор атрофимиз фронт"^I, -деганда маълум маънода ҳақ эди. Чунки Белов бу ерда советчасига фикр юритса-да, қўрбошилари бир-биридан фарқ қилган. Тарихчиларимиз ҳам "босмачилик ҳаракати"нинг раҳбарлари тўғрисидаги барча ҳужжатларни тўплаб, уларнинг ҳар бирини ўзига хос хулқ-атворини, манзарасини яратмоғи даркор эди.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини янгича баҳолаш билан боғлиқ яна бир муҳим муаммо - унинг ижтимоий таркиби ёки ҳаракатлантирувчи кучлари масаласидир. Тарихчилар "босмачилик ҳаракати"ни бойлар, буржуазия, руҳонийларнинг ўғрилар тўдасидан фойдаланиб совет ҳокимиятига қарши олиб борган кураши деб таърифлагани учун яқинларгача ҳам бу ҳаракатнинг ҳаракатлантирувчи кучларини фақат шулардан иборат деб ҳисоблаб келинди. Аслида эса "босмачилик ҳаракати"нинг ҳаракатлантирувчи кучларининг катта қисмини деҳқонлар, ҳунармандлар, косиблар ташкил этган.

Ҳўш, меҳнаткашлар нима учун Совет ҳокимиятига қарши чиқди? У ишчи-деҳқон ҳукумати деб эълон қилинган эди-ку? Бунинг сабабини Фарғона ва Самарқанд вилоятларига жўнатишган Фавқуллода ҳукуми

И.А.Қўқонбоев. Фарғонада совет ҳокимиятини ўрнатish ва мустақкамлаш учун кураш. Тошкент, 1958, 42-43-бетлар.

нат комиссияларининг Тошкентга борган докладларидан тушуниб олса бўлади. Шундай ҳужжатлардан бирида қуйидагилар таъкидланган: "...Қўқон воқеаларидан кейин бизнинг Совет ходимларини салбий ҳаракатлари натижасида бу ерда фронт тузилди. Фарғона вилоятидаги воқеаларнинг асосида "Дашноқутуби" арман партиясининг бузғунчилик ҳатти-ҳаракатлари қизил ип бўлиб ётади. Қизил Армия отрядлари қароқчиларга қарши кураш ўрнига бутунлай ичкиликбозлик билан шуғулланишди, қурол ва ўқ-дориларни худди шу қароқчиларга сотишди /хусусан арманлар/, уездларга бориб тинч қишлоқларни қароқчиликда айблаб тадон-тарош қилишди. Арманлар сарт қизларини зўрлаб номусини толташди, аёллар ва болаларни чопишди. Буларнинг ҳаммаси диний мутаассиблик ва мусулмонлар ҳиссиётига теккач, мусулмонлар ихтиёрсиз равишда қароқчилар тўдасига бориб қўшилишди... Андижонда арман қишлоқларидан жуда кўплаб сарт қизларини олиб келиб уларни ўз хусусий бўғмига айлантирганини аниқладик. Бу халқнинг бузғунчилик ҳатти-ҳаракатининг бу ва бошқа кўплаб жиҳатлари барча мусулмонларни қўзғотиши мумкин. Яна бир муҳим жиҳат. Скобелев шаҳрида мусулмон коммунистларининг умумий йиғилишида арманларнинг зўравонлигига бир неча марта дуч келган бир мусулмон йиғлаб сўзлаганини бутун йиғилиш аҳли кўрди, арманлар гуноҳсиз мусулмонларни ўқни аяб аёвсиз чопишган, аёлларнинг номусини топтаб ғазаб билан: "Агар Аллоҳ қудратли бўлса, сенларга намот берсин" дейишган /диний камситиш ва хўрлаш/. Бизнинг шонли Қизил Армия жуда ёмон роль ўйнади"¹. Бу шунга олиб келдики, "одамлар кутганчалик келгиндилар қиёфасида янги асоратга солувчиларни кўрди, урф-одат ва дин келгиндиларга тобе бўлишга имкон бермади.

Ошкора кураш ниш урмасданок уруғлар орасида ғалаён кўтарилди. Муайян сиёсий ёндошув йулларидан беҳабар алоҳида бўлим ҳамда I.Ўзбекистон Республикаси ИДА. I7-фонд, I-ёзув, I9-иш, 74-75-орқа варақлар.

Фавқуллода Комиссия органлари бундан хабар топиб ҳаракат раҳбарларини таъқиб эта бошладилар, дуч келган одам, ҳатто эл орасида обрў-эътибори баланд уруғ сардорлари ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам қўлга олинаверди. Отилмай қолганлари эса барибир таъқиб остида бўлдилар. Таъқибга олинганларнинг аксарияти узоқ муддат алоҳида бўлимлар ертўлаларида ўтиришга тоқатлари етмай, иссиқ жойларини ташлаб европаликларнинг ўткир нигоҳи тушмаган манзилларга яшириндилар"¹. Чунки "асл сиёсий ходимлар билан бир қаторда тарих, умуман Туркистон тарихидан мутлақо беҳабар бўлган кишилар - тушунчаси паст ишчилар, қизил аскарлар ва матрослар келишиб, улар қишлоқда инқилобни алоҳида бўлимлар ва Фавқуллода комиссия органлари орқали эҳтимол, Рязань губерниясида қўлланилган, лекин Туркистонга бутунлай ёт услублар билан чуқурлаштириб бордилар. Агар киши нафратини келтирадиган далилларга батафсил тўхталадиган бўлсак, инқилобга мутлақо дахлсиз бундай кимсаларнинг қаҳрамонлигини ёритиш учун бир урм қоғоз қоралаш мумкин. Гуноҳсиз одамлар икки-уч қўшнисини бўҳтони билан олиб ташланар, ашаддий аксининқилобчилар эса номаълум сабабларга кўра қўйиб юбориларди. Масалан, Самарқандда жазоловчи органлар ходимлари ўртасида қўлга тушганларни кечаси ким кўп ўлдириш бўйича мусобақа ўтказилган, улар мусулмонлар ҳаётининг асрий дарахтини қўпоришга киришиб, мамлакатнинг азалий турмуш тарзини бузиб, дин аҳлининг ҳиссиётларини поймол этиб, уларни сажкам бир йил ичида байналмилал руҳда тарбияламоқчи бўлдилар"². Шунингдек, Совет ҳокимияти вакилларининг, Қизил Армиянинг Туркистондаги бу "қаҳрамонликларига" ҳукуматнинг иқтисодий соҳада ўтказган - ғалла монополияси, озиқ-овқат тақсимоти, бозорни тақиқлаш, пахта монопо-

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. I7-фонд, I-ёзув, 45-иш, I26-варақ.

2. Уша ерда, I25-I26-варақлар.

дияси, корхоналарни миллийлаштириш, кўнгилли қисмларни ҳар томонлама маҳаллий аҳоли ҳисобига таъминлаш каби қатор тadbирлари меҳнаткашларнинг катта қисмини хоҳласа-хоҳламаса "босмачилар" сафига қўшилишига олиб келди. Ҳатто озиқ-овқат тақсимоти озиқ-овқат солиғига алмаштирилгандан сўнг ҳам аҳвол деярли ўзгармади. Озиқ-овқат тақсимоти Фарғонада 200 фоизга бажарилган бўлса, озиқ-овқат солиғи жорий қилингандан кейин ҳам ақлга сирмайидиган ҳоллар ўз берди. Масалан, Чуст туманида узум егиштирилмасида, 10 минг пуд майиз солиғи солинган^I. Буларнинг оқибатида "босмачилик"нинг биринчи, яъни миллий-озодлик ҳаракати даврида деҳқонлар, ҳунармандлар унинг ҳаракатлантирувчи кучларининг асосини ташкил этарди деб айтиш мумкин бўлади.

"Босмачилик ҳаракати" тарихига оид совет тарихий адабиётлари ғолиб томон тарихига бағишланганлиги учун ҳам мазкур ҳаракатнинг ҳаракатлантирувчи кучларини атайлаб ўрганилмаган ва сукут сақлаб қолди. Совет тарихшунослигида "босмачилик"нинг умумий кўринишида бу масала тўғрисида бир-икки оғиз гап айтилиб кетилган, холос. Лекин шулар ичида баъзи тарихчилар "босмачилик ҳаракати" ҳаракатлантирувчи кучларини гуруҳлашга, уларнинг "босмачилик ҳаракати"даги роли ва ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилишган. Масалан, Васильевский ўз мақоласида "босмачилик"нинг ҳаракатлантирувчи кучлари борасида тўхталиб, шундай ёзади: "Босмачилик ҳаракати ҳаракатлантирувчи кучлари борасида уларни табақалаб муҳокама қилишда қуйидаги асосий гуруҳларни ажратиш мумкин: 1/ Феодаллар - рухонийлар, ер-мулк эгалари ва уларга ёндош бўлган уруғ оқсуяклари ва амир амалдорлари - улканинг социалистик ривожланиш йўлининг энг ашаддий душманлари ҳамда босмачиликнинг энг изчил ва барқарор кадрлари. 2/ Миллий вазифаларни тушуниш даражасигача ўсган маҳаллий буржуазия, - мустақилликни қўлга киритишга

I. Ўзбекистон Республикаси ИДА. Г7-фонд, I-ёзув, 45-иш, 365-варақ.

қарши бўлмай ва ҳеч бўлмаганда инглиз империализми билан келишиб, Туркистонни капиталистик ривожланиш йўлидан олиб бормоқчи эди. У кучсиз эди, шунинг учун маҳаллий буржуазия феодал-клерикал элементлар ва рус оқгвардиячилари билан иттифоққа киришга мажбур эди. 3/ Қишлоқнинг бой элементлари босмачилик ҳаракатининг асосий негизи бўлиб, босмачиларни ем-ҳашак, озиқ-овқат ва қурол билан таъминлаб турди. 4/ Дехқонлар - иқтисодий ва йронгарчилик ва баъзида совет ҳокимиятининг бесабр вакиллари-нинг уқувсиз сиёсати натижасида умидсизликка тушган - биринчи пайтларда босмачилик ҳаракатининг умумий оmmasига келиб қўшилдилар" I. Ёки А.И.Зевелевнинг "Ўзбекистонда Ғуқаролар уруши тарихидан" асарида қуйидагиларни ўқиймиз: "Босмачиликнинг ижтимоий асоси Ўрта Осиёда инқилоб натижасида ағдариб тапланган қуйидаги эксплуататор синфлар эди:

А. Феодаллар, собиқ уруғ оқсуяклари ва собиқ йирик ер-мулк эгалари. Инқилоб натижасида ўзларининг бойликлари ва имтиёзларидан маҳрум бўлган булар Туркистонда инқилобнинг энг ашаддий душманлари эди. Шулар орасидан нафақат босмачи тўдалари бошлиқлари, балки энг қатъий ва шафқатсиз босмачилар чиққан.

Б. Туғилиб келаётган маҳаллий миллий буржуазия. Унинг босмачилар тўдаларида иштироки Туркистоннинг социалистик ривожланиш йўлига қарши курашиш, капиталистик йўл учун курашиш билан белгиланади. У шунингдек, босмачилар тўдаларини пул ва кўп ҳолда қурол-ярроғ билан таъминлади.

В. Бойлар. Кўп сонли эксплуататор синф бўлиб, бойлар босмачиларга ўзларининг асосий кадрларини берди. У шу билан бирга босмачи тўдаларини озиқ-овқат, ем-ҳашак ва бошқа нарсалар билан таъминлади.

I. Васильевский. Фазы басмаческого движения в Средней Азии. 129-бет.

Г. 1917 йил февралдан кейин Туркистонга бадарга ва сургундан қайтиб келган собиқ жиноятчилар ва турли хил авантюристлар¹. А.И.Зевелев "босмачилар" сафларида рус эксплуататор синфи вакиллари, мусулмон рухонийлари ҳам бўлганлигини қайд қилди. Шунингдек, у: "Лекин босмачилар тўдаларида нафақат ағдарилган эксплуататор синфлари бор эди. Уларда меҳнаткаш деҳқонларнинг маълум бир қисми ҳам бўлган"², - дейди. А.И.Зевелев аграр масаланинг вақтида ҳал қилинмаганлиги, миллий сиёсатда йўл қўйилган хатоликлар, Қизил Армиянинг талончиликлари деҳқонларнинг бир қисмини "босмачилар"нинг сафларига кетишига сабаб бўлди, деган хулоса чиқаради.

Бу икки асар ҳаққоний томони шундаки, уларда "босмачилик"нинг ҳаракатлантирувчи кучларига алоҳида эътибор берилиб, таҳлил қилинган. Совет тарихшунослигидаги бошқа мақола ва асарларда эса "босмачилик"ни ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида:

"Босмачиликнинг оддий кадрлари барча донни ҳукуматнинг мулки деб эълон қилган мусодара қилиш тўғрисидаги муваффақиятсиз декретни ҳаётга тадбиқ этгандан сўнг кўпайиб кетди. Майда пахтачилар бутунлай хонавайрон бўлди. Очарчилик ва ғазаб уларни босмачилар сафларига олиб келди"³. "...босмачилик ҳаракати ўз манфаатлари йўлида қолоқ, сиёсий жиҳатдан саводсиз деҳқонлардан фойдаланган капиталистик ва феодал гуруҳларининг иттифоқидир"⁴, "босмачилик ҳаракати бойлар ва муллалар томонидан олиб борилган очиқ сиёсий бандитлик"⁵, "Эксплуататор қатламлар босмачиликнинг асосий негизи бўлди"⁶, - деган таърифу-тавсифлар берилган.

-
1. А.И.Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. 102-103-бетлар.
2. Уша асар, 104-бет.
3. Е.Козловский. Красная Армия в Средней Азии. Ташкент, 1928, 34-бет.
4. П.Алексеев. Что такое басмачество? 46-бет.
5. И.В.Сталин. Асарлар. М., 1960, У жилд, 143-бет.
6. Х.Ш.Иноятов. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. 69-бет.

Совет тарихий адабиётларидаги "босмачилик ҳаракати" ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисидаги вқоридagi фикрларни бутунлай нотўғри дейиш бўлмайди. Чунки "босмачилар" сафларида бойлар, буржуазия, руҳонийлар, рус оқгвардиячилари, касиб-хунармандлар, деҳқонлар бор эди. Яна совет тарихшунослигида тилга олинмайдиган совет ходимлари, ҳарбийлар, милиция ходимлари ҳам бор эди. Шунини таъкидлаш лозимки, "босмачилар" сафларига ташкилотлар, бутун-бутун қисмлар ўтиб кетган. Масалан, Андижон ёшлар иттифоқи, ¹Илҳиззах Сиёсий бюроси бошлиғи Турабеков ва милиция бошлиғи Йўлдошев², Самарқанд вилоятидаги ҳарбий отрядлар³ ўз хоҳишлари билан "босмачилар" томонига ўтиб кетган.

Совет тарихий адабиётларининг аксариятида "босмачилик"нинг ҳаракатлантирувчи кучлари борасида йўл қўйилган ҳагo шундаки, уларда бу ҳаракат иштирокчиларининг ҳаммасини фақатгина ёвуз ниятларини амалга ошириш учун курашчилар сифатида берилиши ҳамда меҳнаткашларнинг кенг қатламини иштирок этганлигини ва унинг сабабларини тўғри кўрсатмаслигидир. Биз ҳам "босмачилик"нинг ҳаракатлантирувчи кучлари фақат меҳнаткашлардан иборат эди, улар бир мақсад сари курашдилар, деган фикрдан ироқмиз. Лекин тарихий далиллар, ҳужжатлар шунини кўрсатадики, "босмачилик ҳаракати"нинг биринчи даврида /яъни 1918-1922 йилларда/ бу ҳаракатда меҳнаткашларнинг катта қисми иштирок этиб, улар ўз ҳақ-ҳуқуқи, ернинг озодлиги учун курашган. Масалан, 1921 йил Фарғонада "босмачилик ҳаракати"да қатнашганлар сони расмий маълумотларга кўра 15000та кишига етган⁴. Бу "босмачилик ҳаракати"да меҳнаткашларнинг катта қисми иштирок этганлигини кўрсатади.

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. I7-фонд, I-ёзув, 45-иш, 367-варақ.

2. Уша ерда, I31-варақ.

3. Уша ерда, I52-варақ.

4. Уша ерда, 368-варақ.

Жойлардаги ҳукумат Фавқулодда комиссияси ТуркМИҚга жўнатган маърузасида "Марказ яхши хабардор бўлмай туриб, босмачилик ҳаракати сиёсий сабаблари нимада эканини билмай ва уларни жиноятчи дея гумон қилиб, босмачилар гуруҳини яқсон этиш учун мунтазам равишда европавий ҳарбийларни жўнатаверди... Жойларга келган қизил армиячи қисмлари ўзларини тута олмадилар ва талай бошладилар. Бу - ўтга ёғ қуйиш билан баробардир. Кўплаб қон тукилди, бироқ, самара бермади. "Босмачилик тинчиш ўрнига, аксинча ўсиб, шундай қамровга эга бўлдики, Фарғонада мавжуд ҳукумат бугун-эрта емирилиши мумкин"¹, -деб қайд қилиша бошлади.

Ҳақиқатан ҳам 1922 йил июнь ойида Туркистонда "босмачилик ҳаракати" шу даражада кенгайиб кетдики, нафақат Фарғонада, балки Самарқанд вилоятида ҳам Совет ҳукумати шилинч чоралар кўришга мажбур бўлди. Чунки бу даврда "босмачилик ҳаракати"да меҳнаткешларнинг катта қисми иштирок этмоқда эди. Шунинг учун ҳам қизил командарм М.В.Фрунзе ёзганидек: "Босмачиларни фақат босқинчилар дейишгина kifоя қилмайди; агар шундай бўлганда эди, ўз-ўзидан маълумки, уларнинг масаласи аллақачон ҳал қилинган бўлар эди. Йўқ, босмачиликнинг асосий кучлари илгариги ҳокимиятдан /Турк-комиссияга қадар бўлган ҳокимият - Н.Н./ бирон-бир сабабларга кўра норози бўлган ёки ғазабга келган ёзларча ва мингларча кишилар ташкил қилар эди; улар ҳеч қаердан мадад ололмасдан босмачиларга қўшилиб кетдилар ва шу билан босмачилик ҳаракатини зўр кучга айлантириб юбордилар"².

Хулоса қилиб айтганда, Туркистонда "босмачилик ҳаракати"нинг ижтимоий-сиёсий моҳияти, унинг раҳбарларининг фаолияти ҳамда ҳаракатлантирувчи кучлари тарихчилардан ҳар томонлама илмий тадқиқот ишларини олиб боришни талаб қилаётган мураккаб тарихий муаммолардан биридир.

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. 17-фонд, 1-ёзув, 45-иш, 127-варақ.
2. М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сб. док. М., 1941, 210-бет.

3-§ . "БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИ"НИНГ ДАВРЛАРИ ҲАМДА
БУ ҲАРАКАТ ОҚИБАТЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ АДАБИ-
ЁТЛАРДА ЁРИТИЛИШИ

Тарих фанида ҳар қандай тарихий воқеани илмий тадқиқ қилишда унинг тарихини даврлаштириш асосий масалалардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда "босмачилик ҳаракати"ни кенг кўламли ва ҳар томонлама ўрганиш учун, албатта қарийб илгирма йил давом этган бу ҳаракатни даврларга бўлиш лозимдир. В.В.Куйбишев 1920 йилдаёқ "босмачилик"ни: "1/ босмачилик деҳқонларнинг айрим қолоқ қатламлари томонидан қўллаб-қувватланган; 2/ Совет ҳокимиятининг сиёсий тадбирларининг таъсири ҳамда ташвиқот натижасида у бузила бошлаган ва деҳқонлар босмачилар сафини ташлаб кета бошлаган; 3/ Босмачилар орасида фақат жинсий элементлар ва тузатиб бўлмайдиган халқ душманлари қолган"¹, даврларга бўлиб кўрсатганди.

Совет тарихчилари ҳам "босмачилик ҳаракати"ни ўрганишда уни бир неча жил даврларга бўлишган. Бу ҳаракат тарихини даврлаштиришнинг учта кўриниши бор.

Совет тарихчилари ичида Васильевский биринчилардан бўлиб "босмачилик ҳаракати" тарихини даврларга бўлишга ҳаракат қилди, "бутун Туркистон масштабини тўлиқ олинган ҳолда бу мураккаб жараённи яхшироқ тушуниш мақсадида"², дейди ва бу ҳаракатни қуйидаги даврларга ажратади: "Босмачилик ҳаракатининг биринчи даври хон ҳокимияти даврига тааллуқлидир. Бу Россия капитализми, бойларнинг судхўрлик асорати ва хон амалдорларининг солиқлари хонавайрон қилаётган деҳқонларнинг стихияли ҳаракати эди...

Босмачилик ҳаракатининг иккинчи даври аксилинқилобий кучлар сифатида Фарғонада 1918 йилда бошланади.

1. М.Х. Назаров. Из истории борьбы с буржуазно-националистическим движением /басмачеством/ в Ферганской области. 142-148-бетлар.
2. Васильевский. Фазы басмаческого движения в Средней Азии. 132-бет.

Босмачилик ҳаракатининг бу даври қуйидаги ўзига хос хусусиятга эга: 1/ ҳаракат оммавий ва умумхалқ характерида бўлиб, босмачилик элементларининг синфий белги бўйича табақаланиши ҳали кўртак ҳолида; 2/ маҳаллий эксплуататорлар - феодаллар, руҳонийлар, бойлар ва ҳатто буржуазиянинг синфий манфаатлари миллий мақсадлардан устун бўлиб, бу рус оқгвардиячилари ва инглиз империализми билан иттифоққа олиб келади; 3/ "Туркистон маҳаллий халқ учун", "Бухоро ва Қўқон хонлиги мустақиллигини тиклаш" каби миллатчилик шиорлари "Қофир жадиждар билан кураш", "Шариат, исломни ҳимоя қилиш" ва бошқа ислом шиорлари устунлигига чўкиб кетади; 4/ босмачилик ҳужумкор характери ни сақлаб қолиб, совет органлари, ҳарбий базаларига қатъий равишда ҳужум қилар ва бизнинг йирик аҳоли пунктларига сочиб ташланган гарнизонларимизни тўсиб турарди; 5/ бу даврда бизнинг сиёсат асосан тутқич бермайдиган босмачилар тўдаларини тор-мор қилиш борасида ҳарбий тадбирлардан иборат эди...

Босмачилик ҳаракатининг учинчи даври босмачиликка қарши совет ҳокимиятининг комбинациялашган тадбирлари йўли билан босмачилар отрядларида синфий жиҳатдан табақаланиш ва парчаланиш даврини ўз ичига олади, хронологик жиҳатдан тахминан, 1922 йилнинг иккинчи ярмидан то 1924 йилгача давом этади.

1922 йил. Фарғона босмачилиги учун кризисли бурилиш пайтидир. 1923 йил Фарғонада босмачилик деярли бутунлай тугатилди.

Босмачилик ҳаракатининг туртинчи ва охириги даври социалистик қурилишга зараркунандалик йўлига ўтган босмачиликнинг тўдиқ ҳарбий ва роявий жиҳатдан тор-мор этилиши билан тавсифланади.

Тахминан 1924 йилдан то бизнинг кунимизгача давом этган бу даврда "Совет Туркистони босмачиларсиз" шиори остида социалистик қурилиш ва бошқаларда асосий тўсиқ деб деҳқонларнинг ўзлари энди босмачиликка қарши чиқди. Босмачилик энди нисбатан майда тўдалар

билан баъзи туманларда террористик актларни амалга ошириб ҳаракат қилмоқда" I.

Васильевский "босмачилик ҳаракати"ни даврларга ажратар экан, ҳар бир даврнинг ўзига хос томонларини кўрсатиб беришга уринди. Лекин бизнинг фикримизча, Васильевский "босмачилик ҳаракати"ни даврлаштиришда қатор ноаниқликларга йўл қўйган. Биринчидан, "босмачилик ҳаракати"ни даврлаштиришда XIX асрнинг 2-ярмидан бошланган турмушдаги босмачилик билан 1917 йил Октябрь инқилобидан кейинги "босмачилик ҳаракати"ни бир бутун деб қарайди. Иккинчидан, Октябрь инқилобидан кейинги "босмачилик ҳаракати"ни даврларга бўлишда ҳам унинг кучайиши, пасайиши ва бунинг сабабларини етарлича тушунтириб бера олмаган. Шунинг учун ҳам ажратилган даврларнинг хронологик чегаралари "босмачилик ҳаракати"нинг тарихини тўлиқ очиб бера олмайди. Масалан, Васильевский "босмачилик ҳаракати"нинг 2-даврини 1918 йилдан бошлаб 1922 йилнинг биринчи ярми билан чегаралайди. Бу ерда муаллиф аввало "босмачилик ҳаракати"нинг бошланиш вақтини аниқ кўрсатмайди. Шунингдек, бу даврнинг ўзини бир неча даврларга бўлиш мумкин. Учинчидан, бундай қарашда, умуман қолган бошқа даврлаштиришларда ҳам, Самарқанд вилоятидаги "босмачилик ҳаракати"ни умуман назардан четда қолган.

Васильевскийдан сўнг совет тарихчилари 50-йиллардан бошлаб "босмачилик ҳаракати" тарихини даврлаштириш масаласига алоҳида эътибор беришди ва уни ҳар томонлама тадбиқ қила бошлашди. Натижада улар Васильевскийнинг қарашларидан бутунлай фарқ қиладиган икки хил даврлаштиришни аниқлашга ҳаракат қилдилар.

Шуни қайд қилиш керакки, совет тарихчилари "босмачилик ҳаракати"ни фуқаролар уруши сифатида ўргандилар. Шунинг учун ҳам улар айнан "босмачилик ҳаракати"ни эмас, балки фуқаролар урушини

I. Ҷа асар, 130-136- бетлар.

даврларга бўлиб кўрсатдилар. Улар Туркистон худудидаги барча фронтлардаги воқеаларнигина эмас, шунингдек hozирда Ўзбекистон худудига кирадиган Хоразм хонлиги ва Бухоро амирлигидаги воқеаларни ҳам ҳисобга олганлар.

Совет тарихчиларининг биринчи гуруҳи "босмачилик ҳаракати" 1918 йилдан 1920 йилгача давом этган деган нуқтаи-назарни илгари сурсалар¹, иккинчи гуруҳ тарихчилар /Зевелев ва унинг тарафдорлари/мазкур ҳаракат 1917 йилнинг охиридан 1923 йилнинг охиригача давом этган деган фикрни таклиф қилдилар².

Биринчи гуруҳ тарихчилари ўз қарашларини қуйидагича исботлайдилар: фуқаролар уруши 1918 йилнинг ёзидан 1920 йилнинг охиригача бўлган даврни ўз ичига олади. "Унинг асосига фуқаролар урушининг хронологик чегараси тўғрисидаги В.И.Лениннинг "чехословаклар ва "таъсисчилар"дан то Врангелгача, 1918-20 йиллар" деган кўрсатмаси қўйилган"³.

1920 йилнинг охирида фуқаролар уруши тугагандан сўнг, 1921 йил - янги иқтисодий сиёсатга ўтилди. Шундай қилиб, 1921-1923 йилларда "босмачилар"нинг қолдиқларига қарши курашда биринчи ўринга ҳарбий эмас, балки сиёсий ва хўжалик тадбирлари сурилди. Шунинг учун ҳам "босмачилар" тўдаларини тугатиш давом этганига қарамай, 1921-1923 йиллар Туркистонда фуқаролар уруши даврига қирмайди. Чунки 1920 йилнинг охирига келиб бутун Ўзбекистон тикланиш даврига кирганди⁴.

1. История Узбекской ССР. т. II. Ташкент, 1957, 81-123-бетлар; К. И. Малишев. М. В. Фрунзе на Туркестанском фронте. Фрунзе, 1958, 28-бет; Ю. Алескеров. Интервенция и гражданская война в Средней Азии. Ташкент, 1959, 191-бет; История гражданской войны в Узбекистане. т. I. Ташкент, 1964, 21-22-бетлар; Х. Ш. Иноятов. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. М., 1984, 15-17-бетлар ва бошқалар.

2. А. Қўқонбоев. Фарғонада совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустаҳкамлаш учун кураш. Тошкент, 1958, 7-бет; А. И. Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Ташкент, 1959, 7-16-бетлар; А. И. Зевелев, Ю. А. Поляков, А. И. Чугунов. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М., 1981, 207-208-бетлар; А. И. Зевелев, Ю. А. Поляков, Л. В. Шишкина. Басмачества: правда истории и вымысел фальсификаторов. М., 1986, 7-бет.

3. История гражданской войны в Узбекистане, т. I. 21-бет.

4. Ула асар. 21-бет.

Улар юқоридagi фикрларга асосланиб, Ўзбекистондаги фуқаролар уруши ва чет эл ҳарбий интервенциясини, унинг таркибий қисми сифатида "босмачилик ҳаракати"ни қуйидаги даврларга бўлишди:

"1. Ҳарбий интервенциянинг бошланиши ва фуқаролар урушининг янж олиши /1918 йил ёзи - 1919 йил сентябрнинг ўртаси/.

2. Туркистоннинг РСФСР билан тасомила қўшилиши ва асосий ақсилмақилобий кучларнинг тор-мор этилиши /1919 йил сентябрь- 1920 йил март/.

3. Хива ва Бухорода халқ инқилобининг ғалабаси. Фарғона водийсида босмачиликнинг асосий кучларини тугатилиши /1920-йил апрель - декабрь/.

4. Халқ хўжалигини тиклаш учун тинч меҳнатга ўтилиши. Босмачилик қолдиқларининг тугатилиши /1921-1922 йй./"1

Ушбу кўрашдаги тарихчилар, биринчидан, фуқаролар уруши, шунингдек унинг таркибий қисми "босмачилик ҳаракати"га СССР даги фуқаролар уруши ва чет эл ҳарбий интервенциясининг ҳар томонлама таркибий қисми сифатида кўрашди ва хронологик чегарани ҳам ўшандан келиб чиқиб белгилайдилар ва ўша қолдиқга сирғиш учун "босмачилик ҳаракати" тарихи ҳар томонлама сохталаштирилганлиги кўринади. Иккинчидан, белгиланган даврлар ва уларнинг номланиши "босмачилик ҳаракати" тарихига мос келмайди. Шунга қўйд қилмоқ керакки, ақсиге олиб Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи билан шуғулланган ақсарият кўпчилик тарихчилар воқеалар ривожини ана шу даврлар асосида твдиқ қилдилар.

Иккинчи гуруҳ тарихчиларининг "босмачилик ҳаракати" тарихини даврлаштириш борсидаги қарашларини профессор А.И.Зевелев

ишлаб чиққан бўлиб, ўзининг "Ўзбекистонда фуқаролар уруши тарихидан" асарида "босмачилик ҳаракати", тўғрироғи фуқаролар уруши тарихини даврлаштириш масаласига тўхталиб, шундай хулоса чиқаради: "Ҳозиргача Ўзбекистон тарихига оид ишларда фуқаролар уруши бу ерда 1918 йилдан то 1920 йилгача давом этган деб кўрсатилди. Бу йилларда Ўзбекистонда фуқаролар уруши ҳақиқатдан ҳам кескин характер касб этган, аммо биз у 1918-йилнинг ўртасида эмас, балки олдироқ - 1917 йил охирида бошланган ва 1920 йилда эмас, балки 1923 йилнинг охирида тугаган деб ҳисоблаймиз"¹. Ва А.И.Зевелев ўша нуқтаи-назари асосида тубандати даврлаштиришни таклиф қилди:

"1. Ўзбекистонда фуқаролар урушининг бошланиши /1917 йил охири - 1918 йил ёзи/.

2. Ўзбекистонда фуқаролар уруши фронтларининг ташкил этилиши ва Туркесопубликанинг бутунлай душман қуршовида қолиши /1918 йил ёзи - 1919 йил апрель/.

3. Ўзбекистонда фуқаролар урушининг кучайиши /1919 йил апрель - сентябрь/.

4. Мамлакат марказининг Туркистон билан тамомиле қўшилши. Ўзбекистонда фуқаролар уруши фронтларини тугатиш учун кураш /1919 йил сентябрь - 1920 йилнинг охири/.

5. Босмачиликнинг тор-мор этилиши ва Ўзбекистонда фуқаролар урушининг тугаши /1921-1923 йй./"².

Муваффиқ ўз тарафдорлари билан "босмачилик ҳаракати" тарихини даврлаштириш масаласи устида ушбу муаммага бағишланган кейинги асарларида яна тўхталиб ўтди ва бу борадаги қарашларини ривожлантириб борди. "Босмачилик билан кураш узок давом

1. А.И.Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. 8-бет.
2. Уша асар, 16-бет.

эган тарихий эпопеядир. У баъзида сўниб, баъзида янги куч билан ёниб қатор йиллар давом этди. 1917 йил бошланиб, фуқаролар уруши вақтида ва урушдан кейинги биринчи йилларда Узининг қўқисига эришган босмачилик ҳаракати 20-йилларнинг биринчи ярмида барбод бўла борди. 1926 йилга келганда у амалда тугатилди. Чет элда яширинган босмачилар тўдаларининг қолдиқлари вақтинчалик ўз фаоллигини тўхтатдилар. Бироқ, 1929-1931 йилларда чет элдан ёриб кирган босмачилар отрядлари яна Ўрта Осиёнинг қатор туманларида тинч ҳаётни буздилар¹, - дейди А.И. Зевелев Ю.А.Поляков ва Л.В.Шишкина билан ёзган "Босмачилик" тўғрисидаги энг сўнгги асарларида.

А.И.Зевелев ва унинг тарафдорлари таклиф қилган даврлаштириш Ўзбекистондаги фуқаролар уруши учун бўлсада, бу ерда асосий эътибор кўпроқ "Босмачилик ҳаракати"га қаратилган, шунингдек улар белгиланган хронологик чегара ҳам ҳар қалай "Босмачилик ҳаракати" тарихини тўлароқ ўрганиш имконини беради. Аммо бу ғуруҳ тарихчиларнинг даврлаштиришлари ҳам бутун даврини қамраб ололмайди ва унинг тарихини бәрча қирраларини ёрига олмайдди. Чунки Туркистондаги "Босмачилик ҳаракати"нинг хронологик чегарасини нотўғри белгилайдилар. Биринчидан, Туркистонда "Босмачилик ҳаракати" 1917 йилнинг охирида эмас, балки "Кўкон мухторияти" тугатилгандан сўнг 1918 йил февралнинг охирида бошланган. Иккинчидан, Туркистонда "Босмачилик ҳаракати" 1923 йилда тугатилмаган. Зевелев ва унинг тарафдорлари "Босмачилик ҳаракати" 1931 йилда тугатилди дейишганда Туркистон худудини эмас, балки Тожикистондаги "Босмачилик ҳаракати"ни ҳам назарда тутадилар. Шунингдек, бўлинган даврлар ҳам тарихий

А.И.Зевелев, А.Ю.Поляков, Л.В.Шишкина. Босмачество: правде истории и вымысел фельсификаторов. М., 1986, 7-бет.

воқеаларни тўлиқ ёрита олмайди. Масалан, 5-давр 1921-1923 йилларни ўз ичига олиб, "босмачилик"ни тугатилиши деб белги-ланган. Аслида бу даврда "босмачилик"нинг бир неча кучайиши ва пасайиши каби давлрларни кузатиш мумкин. Яна шунинг айтиб ўтиш керакки, А.И.Зевелев "Ўзбекистонда фуқаролар уруши тари-хидан" деган асарда "босмачилик ҳаракати"нинг 1923 йилнинг охиригача давом этган деб кўрсатишига қарамай, негадир китоб-да воқеалар ривожини ёритиш 1920 йил охири билан тугалланади. Совет тарихшунослигидаги "босмачилик ҳаракати" бу икки хил даврлаштиришда Ўзбекистон ва ҳатто Урта Осиё ҳудудидаги воқеа-лар ҳисобга олинганлигига қарамай, Самарқанд вилоятидаги "бос-мачилик ҳаракати" тарихига деярли мутлақо эътибор берилмайди.

Няълумки, 1924 йил Урта Осиёда миллий-давлат чегаралани-ши ўтказилганича Тожикистоннинг шимолий туманлари Туркистон АССР таркибига кирарди ва у ҳудудларда ҳам ўлжанинг бошқа ер-ларида бўлганидек "босмачилик ҳаракати" кенг тарқалган. Тожи-кистонлик тарихчилар республикада фуқаролар уруши тарихини тўлиқ қилганликлариде шимолий ҳудудлардаги "босмачилик ҳара-кати"га ҳам тўхтов ўтганлар. Уларнинг баъзилари фуқаролар уру-ши тарихини даврлаштиришда шимолий ҳудудларда "босмачилик ҳара-кати" 1918-1923 йилларни ўз ичига олади¹, дейишса, бошқалари Тожикистонда фуқаролар уруши, шунингдек "босмачилик ҳаракати" нинг хронологик чегарасини 1920-1922 йиллар қилиб белгилаб², шимолий ҳудудлардаги воқеаларни эътибордан четда қолдирадilar. Ёки Тожикистон Совет Қобусномасидаги Тожикистонда "босмачилик ҳаракати"нинг даврлаштиришда эса Туркистон АССР таркибига кир-

1. М.Ирқиев. История гражданской войны в Таджикистане. 12-бет.
2. Г.М.Мисов. Историкография Советского Таджикистана. Душанбе, 1978, 33-39-бетлар; Шунинг Историкография гражданской войны в Таджи-кистане. В кн. Гражданская война и иностранная военная интервен-ция в Средней Азии. Ашхабад, 1986, 74-75-бетлар.

ган Хўжанд уезди /хазирги Ленинобод вилояти/, Помир худудларидаги воқеалар умуман ҳисобга олинмаган¹. Қўриқиб турибдими, тожикистонлик тарихчиларнинг "босмачилик ҳаракати" тарихини даврларга бўлишларининг ёки хронологик чегараларини ҳам Тожикистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини ўрганишда аниқлик киритади деб бўлмайди. Демак, совет тарихчилари томонидан Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихининг даврларга ажратилиши маъқур муаммони тўдиқ қилишга тўғри келмайди.

Биз ҳам "босмачилик ҳаракати" тўғрисидаги совет тарихий адабиётларини, кейинги вақтларда нашр қилинётган мақолалар ҳамда архив ҳужжатларини ўрганиб, Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини даврлаштиришга баҳолиқудрат ҳаракат қилдик.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" /Октябрь инқилобидан кейингиси/ "Қўқон Мухторияти" Совет ҳокимияти томонидан тугатилгандан сўнг, яъни 1918 йилнинг февраль ойи охирида бошланган. Чунки шундан сўнггина маҳаллий аҳоли кўлига қурол олиб ўз эрки, ҳуқуқи учун кураш бошлади. П.Алексеевков айтганидек: "Қўқон мухториятидан босмачилик туғила бошлади. Босмачилик Советлар билан курашнинг бир кўриниши сифатида ва ўзининг характери ҳамда синфий кучларининг жойлашуви бўйича Қўқон мухториятидан сезиларли даражада фарқ қилади."²

Дастлаб 200 га яқин йиғилгари билан кураш бошлаган Эргаш кўрбошига эндиликда Йоломкул, Муҳиддин, Холхужа, Медаминбек ва бошқалар келиб қўшилди. 1918 йил март ойининг охирида Бачқир қишлоғида кўрбошиларнинг кенгаши бўлиб ўтди ва улар Эргаш раҳбарлигида бирлашдилар. Шундай қилиб, Туркистонда "босмачилик ҳаракати" ривожлана борди. Дастлаб Совет ҳукумати "босма-

1. Т.СЭ, Душанбе, 1982, 15-бет.

2. П.Алексеевков. Кокандская автономия. 18-бет.

чилик ҳаракати"га эътибор бермади. Чунки бу даврда Актюбинск, Закаспий фронтларидаги воқеалар ҳукумат диққат марказида эди. 1919 йил январь ойига келиб бу фронтларда Совет ҳокимияти учун аҳвол енгиллашгандан сўнг Фарғона водийсига эътибор берилди. Лекин энди "босмачилик ҳаракати" Фарғона вилоятини бутунлай қамраб олди ва кўшни вилоятларга ёйилб бошлади. 1919 йил баҳоридан бошлаб "босмачилик ҳаракати"да янги давр бошланиб, у кучайиб кетди. Бунга совет ҳокимиятининг маҳаллий шароитга тўғри келмайдиган кўр-кўрона сиёсатини давом эттириши сабаб бўлди. 1918 йил 23 февралда ТуркМИК пажта захираларини мусодара қилиш тўғрисида қарор қабул қилди ва уни амалга ошира борди. 1919 йилнинг январь ойига келиб Туркистон АССРда ҳам "ҳарбий коммунизм" сиёсатига ўтилди, 11 январда "Тексимот тўғрисида" декрет қабул қилинди. 31 январга келиб эса меҳнат мажбурияти қорий этилди. Буларнинг ҳаммаси эса ёниб турган оловни аленгелатиб юборди. Бу ҳам етмаганидек 1919 йил 2-июнда Туркреспуб-лика ХКС галла монополиясини эълон қилди. 1917 йилдан бошлаб очерчиллик ҳукм сурётган Туркистонда Совет ҳокимиятининг амалга оширган бу иқтисодий тадбирлари меҳнатқашларнинг катта қисмини "босмачилар" томонига ўтиб кетишига олиб келди ва уни шу даражада кучайтириб юбордики, натижада совет ҳукуматининг тақдари маълум даражада қил устида бўлиб қолди. Меҳнатқашларнинг кенг қатлами иштирок этган "босмачилик ҳаракати"нинг бу даврида раҳбарлик Медаминбек қўлида бўлиб, у 1919 йил август ойидаги кенгашда Монстров бошчилигидаги Дехқонлар армияси билан биргаликда ҳаракат қилиш тўғрисида шартнома имзолади ва "Вақтда Фарғона ҳукуматини" тузди. Бу келишув октябрь ойида Эркеш-томдаги кенгашда яна бир бор мустақамланди.

Медаминбек 1919 йил сентябрдан февралгача давом этди. Ҳар қанча ҳаракатга қарамай Медаминбек барча кучларни бир жойга туплай олмади. Натижада бир неча мағлубиятлардан сўнг у совет ҳукумати билан яраш битими тузиш учун музокаралар олиб борди. 1920 йил 6-мартда яраш битими имзоланди. Медаминбек ўз йигитлари билан советлар томонига ўтди. Шу вақтдан бошлаб "босмачилик ҳаракати"да пасайиш юз бергандек эди. Лекин 1920 йил 7 майда ТуркМИҚ ва Туркфронт ХРСнинг маҳаллий миллат вакиллари харабий хизматга чекириш тўғрисидаги қароридан сўнг "босмачилик ҳаракати" яна кучая бошлади. Асосий куч бўлиб майдонга чиққан Шермухаммадбек бошлиқ "босмачилик"нинг бу даври 1921 йил ноябригача давом этди. Совет ҳукумати бу даврда "босмачилик" билан кураш усулларини ўзгартира борди. 1919 йил октябрь ойида РКЦ/б/ МК Туркистонда Совет ҳукумати вакиллари йул қўйган хатоликларни тугатиш ва ҳукумат асосини мустаҳкамлаш учун Туркистон ишлари бўйича комиссия тузди ва Туркистонга жўнатди. Турккомиссия жойлардаги ахволни ўрганиб, йул қўйилган хатоликларни бир оз бўлсада тугатди. Авж олиб кетган "босмачилик"ка қарши курашда биринчи навбатда ҳарбий кўшиклар сафларида қайта қуриш ишларини амалга оширди. Совет ҳокимияти вакиллари олиб борган мустамлакачилик сиёсати қораланди. 1921 йил 15 августдан ХРСнинг кўрсатмаси асосида "босмачилик" билан тинч музокаралар олиб бориле бошланди. Шунингдек, ушжада "ҳарбий коммунизм" сиёсатидан ЯИСтв ўтиле бошланди. 1921 йил 20 апрелда ТАССР Советлар МИҚси "озик-овқат таксимоти"ни озик-овқат содиги билан алмаштириш тўғрисида, 8 августда эса эркин савдога рухсат берувчи "Алмаштириш тўғрисида" қарорлар қабул қилди. Бунинг оқибатида "босмачилик ҳаракати"да иштирок этётганлар-

нинг бир қисми Советлар томонига ўтди ва шу йул билан Шер-
мухаммадбек қўшинларига катта зарба берилди.

Совет ҳокимияти "босмачилик ҳаракати" иштирокчилари сав-
ларини бузиш ва аҳолини уларнинг таъсиридан қутқариш учун сиё-
сий ён беришларга ўтди. 1921 йил 29 ноябрда Туркистоннинг "Бос-
мачиларга эвф" тўғрисидаги 132-декретини эълон қилди. Лекин
бу қарорлар, биринчидан, жудаём кечикиб амалга оширилди, ик-
кинчидан эса дастлаб фақат Фарғона вилоятидагина қўлланилди.
Махаллий аҳолидан "босмачилик"қа қарши кураш учун кўнгилли ми-
лиция отрядлари тuzила бошланди. "Кўнгиллиларни ёллаш ва ку-
роллантириш аҳолининг мулкий жавобгарлиги ҳамда кафолиликке
олиши принциплари буйича амалга оширилди ва аҳолининг ҳисобига
саклаб турилди" I.

Қурилган шовиланч қорв-тедбирлар Совет ҳукумати кутгани-
дек "босмачилик ҳаракати"ни тугатишга эмас, балки унинг янги
қудудларга ёйилиши ва кучейишига олаб келди, холос. "Босмачи-
лик ҳаракати"нинг кучейишига Анвар пошшонинг Бухорода пайдо
булиши ва бу ҳаракатга қўшилиши ҳам сабаб бўлди. Шунингден,
"Туркистон республикасининг Самарқанд вилояти ҳам босмачилик
ҳаракатининг ялангаси ичиде қолди. Босмачиларнинг Фарғона фронт-
тидаги галабаси кутилганидек қўшни вилоятларда, шунингдек Са-
марқанд вилоятида вксини топди.

Бу вилоятда инқилобнинг барча вақтида кичкина тўдалар бў-
либ, улар уюшмаганлиги учун узини унчалик кўрсатмаганди... Шун-
дай ўтган йилнинг охиригаче давом этди.

Фарғона воқеалари, кейин эса Совет ҳокимияти фойдасига
таоқланмайдиган сиёсий ён беришлар вилоятни очикден-очик захар-
лади. Барча томонлардан босмачиларнинг янги тўдалари шакллана-
I. Ўзбекистон Республикаси МДА. I7-фонд, I-ёзув, 314в-иш, 679-варақ.

ётганлиги ва уларнинг фаолияти кучли ривожленётганлиги тўғрисида маълумотлар туша бошлади"¹.

ТуркМИК 1922 йил февралда "босмачилик"ка қарши курашиш учун февралда комиссиялар тузди. Шунинг алоҳида қайд қилиш керакки, совет тарихий адабиётларида Самарқанд вилоятидаги "босмачилик ҳаракати" тўғрисида айтилган ҳеч нарса дейилмайди ва ўз-ўзидан маълумки, даврлаштиришда ҳам бу эътибордан четда қолди. Архивлардаги ҳужжатлар эса 1922 йилга келганда Самарқанд вилоятида "босмачилик ҳаракати" меҳнаткешларнинг катта қисмини ўз таъсирига олиб, Совет ҳукуматига катта хавф солганлигини кўрсатади. Самарқанд вилоятидаги февралда учлик ва бошқа ташкилотлар марказга жўнатган хабарларида, қилган маърузаларида: "Самарқанд вилояти ҳазирги вақтда ҳамма жойда босмачиликнинг эпидемик ривожланиши муносабати билан энг хавфли, умидсиз пайтни бошдан кечирмоқда"², -деб қайд қилинганди.

1922 йил "босмачилик ҳаракати"ни тугатиш, унинг сўфларидаги меҳнаткешларни тинч меҳнатга қайтариш йўлида Совет ҳукумати сиёсий ён беришларни давом эттирди. 20 июнда вақфлар, шарият судларини қайтариш тўғрисида декрет қабул қилди. Лекин шу билан бирга ҳарбий кучларни кўплаб ташлаб жангларда галиб кела бошлади. Узок давом этган жанглардан чарчagan аҳоли ҳам сиёсий ён беришлардан сўнг "босмачилар" сўфларидан кета бошлади. 1922 йилнинг охирига келиб "босмачилик ҳаракати" тактикаси ўзгара борди. 1922 йил охиридан бошлаб то 1924 йилларгача "босмачилик" кичик-кичик гуруҳлардан иборат бўлиб, террор ва телончилик билан шуғулландилар. 1924 йилга келганда улар деярли тугатилди. Лекин 20-йилларнинг охирига келганда коллективлаштириш сиёси-

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. 17-фонд, 1-ёзув, 45-иш, 128-варақ.
2. Ўзбекистон Республикаси МДА. 17-фонд, 1-ёзув, 3146-иш, 377-варақ, 277-варақ; 45-иш, 124-131, 154-155-варақлари: 3-ёзув, 25-иш, 57-варақ.

тининг бузиб ўтказилиши ва яна унда йул қўйилган қўпол хато-ликлар Ўзбекистонда /биэ Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"ни урганётганимиз учун бу ерда Ўзбекистонга кирган Туркистон АССР ҳудудларини назарда тутмоқдамиз/ "босмачилик ҳаракати"нинг янгидан кўтарилишига сабаб бўлди. Масалан, 1930 йил 17-июнда ЎзССР ИИХКнинг ЎзССР ХКС ва МИК, ЎзК/б/II МК, ЎзССР БСБ, РСФСР, ТуркССР, ТожССР, ҚССР, ҚирССР ИИХК га жўнатган ахборотида Самарқанд, Тошкент, Андижон, Фарғона округларидаги "босмачилар" гуруҳлари тўғрисида маълумотлар берилган¹.

Оқоридагилардан келиб чиққан ҳолда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихида қуйидаги даврларни кўрсатиш мумкин:

1. "Босмачилик ҳаракати"нинг вужудга келиши ва ривожланиши /1918 йил февралнинг охири - 1919 йил март/.
 2. Туркистонда "босмачилик ҳаракати"нинг кучайиши. Маданиятнинг "босмачилик ҳаракати"га раҳбарлик қилиши /1919 йил март - 1920 йил март/.
 3. "Босмачилик ҳаракати"нинг қайтадан кучайиши. Шермухаммадбек фаолияти /1920 йил апрель - 1921 йил ноябрь/.
 4. Туркистонда "босмачилик ҳаракати"нинг энг кучайган даври /1921 йил ноябрь - 1922 йил сентябрь/.
 5. "Босмачилик ҳаракати"да босқинчилик, террор услубларига ўтилиши ва унинг тугатилиши /1922 йилнинг охири - 1924-йил/.
 6. Ўзбекистонда "босмачилик ҳаракати"нинг кишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даврида янгидан кўтарилиши /20-йилларнинг охири - 30-йилларнинг бошлари/.
- Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихида етёрлича ўрганилмаган томонлардан яна бири бу унинг оқибатлари масаласи-
1. Ўзбекистон Республикаси МДА. 86с-фонд, 30-ёзув, 149-иш, 47-51-бараклар.

лар. 20-30-йилларда ёзилган мақола ва асарларда "босмачилик ҳаракати"нинг оқибатлари ўз ақсини етарлича топмаганлиги тавбий. Чунки ҳали давом этётган "босмачилик ҳаракати"нинг оқибатларини умумлаштириб бериш мумкин эмас эди. Шунга қарамай, бу даврдаги мақола ва асарларда масаланинг баъзи томонлари кўрсатиб кетилган, ҳолос. Қизиғи шундаки, буларда берилган маълумотлар совет тарихчилари кейинги даврда махсус "босмачилик ҳаракати" мавзусида яратган йирик-йирик монографияларидаги маълумотлардан устун туреди. Негаки, 20-30-йиллардаги асарларда биз қисқача бўлсада "босмачилик ҳаракати" йилларида ҳар икки-ичта томон ва ғолиб томонлар қилган ваҳшийликларни, бузғунчиликларнинг гувоҳи бўламиз. Масалан, Т.Рисқулов "Инқилоб ва Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси" асарида Совет ҳукумати Фарғона вилоятида "босмачилар"га қарши курашда фойдаланган дашноқларнинг "қоҳчиликлари" ҳақида шундай ёзади: "Эркекларни босмачиларни қўллаб-қувватлашгани учун, болаларни бир неча йиллардан сўнг босмачилар бўлиши мумкинлиги учун ўлдирдилар"¹. Муаллиф Қизил Армия ва дашноқларнинг "босмачилар"га қарши кураш деб Бозоркўрғон қишлоғидаги хунрезликларини ҳам кўрсатиб ўтеди. Шунинг билан бирга, асарда 1917 йилда бошланган очарчилик "босмачилик ҳаракати" йилларида кучайганлиги ва бундан тинч аҳоли жабр чекинганлигини асос этирилган.

20-30-йиллардаги "босмачилик ҳаракати" ёритилган асарларда иккала томон ўртасидаги қуролли кураш натижасида ўлка иқтисодий ҳаётда юз берган бузилишлар қатор далиллар асосида берилган билан биргеликда, "Ўзбекистон хўжалиги фуқаролар уруши, босмачилик натижасида деярли бутунлай вайрон қилинган"².

1. Т. Рисқулов. Революция и коренное население Туркестана. Ч. I. 108-б.

2. Д. И. Манжара. Борьба за власть Советов, Ташкент, 1935, 13-бет.

дейилган куруқ кәйдләр ҳам борлар.

50-йилларга келиб Ўзбекистонда тарих фани кўплаб малакәли кадрлар билан бойида ҳамда архивлардаги хужжатларни тартибга солиш бошланди. Энди тарихчиларимиз бошқа тарихий муаммолар катори Туркистондаги "босмачилик ҳаракати" тарихини ҳам янги-янги архив хужжатлари асосида ҳар томонлама ёрита бошладилар. Лекин "босмачилик ҳаракати"нинг бошқа томонлари сингари унинг оқибатлари ҳам совет тарихшунослигида ўз аксини ёқатганига қара рағбларда топди. "Босмачилик ҳаракати" хоҳ 1920 йилгача бўлган, хоҳ 1923 йилгача бўлган дейилганлигига қарамай, аввало улар бу йиллар ичида айтарли йирик ғалабага эришмаган қилиб кўрсатилди. Тўғри, тарихий асарларда мана бу даврда "босмачилар"нинг қўли юқори келди, деб айтилган жойлар бор, влбатта. Аммо "босмачилар"нинг ани шу ғалабаси ҳам шундай берилгани, уқувчи буни тасаввур ҳам қила олмайди.

Энг қизиғи шундаки, совет тарихий адабиётларида қарийб 20 йил давом этган курашда Туркистон иқтисодиёти, маъиниой-сөнсий ва маданий ҳётга ҳақат "босмачилар" зарар етказган қилиб ёритилган. 50-йиллардан то 80-йилларнинг ўрталаригача бўлган адабиётларда "босмачилар" етказган зарар-у, улар қилган ваҳшийликлар бир-бирларига жудаям ўхшаш, эгизак маълумотлардан иборат. Фикримизни исботлаш учун қуйида бир неча тарихий адабиётлардан мисол келтирамиз. Масалан, А. Қўқонбоевнинг "Фарғонада совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва босмачиликка қарши кураш" асарида шундай ёзилган: "Интервенция ва фуқаролар уруши йилларида Фарғона водийси вайрон қилинди ва харобазорга айланди. Фарғона иқтисодиётининг асоси - пахтачилик таназзулга учради.

1915 йилдан 1923 йилгача бўлган даврда, бутун Туркистон республикаси бўйича экин майдонлари тўртдан учга қисқарди.

1915 йилдан 1923 йилгача бўлган Фарғона вилоятидаги экин майдонлари тўғрисидаги маълумотларни келтирмиш: /десятинада/.

Йиллар	1915	1917	1920	1922	1923
Десятиналар	945400	566400	376000	292000	240815

Экин майдонлари Фарғона вилоятида кўрсатилган даврда деярли 4 марта қисқарди: 1923 йилда у 1915 йилдаги экин майдоннинг 25%ни ташкил этди.

Босмачилик қорвачиликка ҳам сезиларли зарар етказди. Ёирик ва майда шохли моллар боши Фарғона вилоятида кескин камайиб кетди. Ёирик шохли моллар сони Қўқон уезида 5 марта, Наманган ва Андижон уезида 4 марта, Марғилон уезида 8 марта камейди...

Босмачилар тўдаларининг бебошлиги оқибатида Фарғона вилоятида деҳқон хўжаликларининг ярмидан кўпи хонавейрон бўлди /Қўқон уезида босмачиликдан 35,3%, Наманган уезида - 75%, Андижон уезида - 65,4%, Марғилон уезида - 92,8% деҳқон хўжаликлари зарар кўрди/.

Шундай қилиб, Фарғона вилоятининг иқтисодий вҳволи ҳаддан ташқари оғир эди" I.

Ш.А.Шомаъдиевнинг "Фарғона vodiysida фўқаролар уруши тарихи очерклари" асариде қуйидагиларни ўқиймиш:

"Босмачилик Фарғона вилояти вҳолиси ва иқтисодиётига улкан зарар етказди. Ун минглаб тинч вҳоли босқинчи босмачилар қўлида ўлди, минглаб одамлар очлик ва касалликдан ўлдилар.

Г.А.Коквинбоев. Борьба с басмачеством и упрочение советской власти в Фергане, 98-бет.

Фарғонанинг қишлоқ жойи вҳолиси 1917 йилга нисбатан 25% қисқарди.

Ҳа минглаб вилоят меҳнатқашлари босмачилар томонидан таланди ва қашшоқлик даражасига олиб борилди. Расий маълумотга кўра босмачилар томонидан бутунлай хонавайрон бўлган одамлар сони Қўқон уездида - 18126 кишини, Марғилон уездида - 38814, Немаган уездида - 10821, Уш уездида - 23680, Андижон уездида - 15086 кишини ташкил этди. Фарғона вилоятида босмачиликнинг 6 йиллик қутуришидан эса ҳаммаси бўлиб /Вилоят фавкулуд-да комиссиясининг маълумотига кўра/ 800 мингтача киши зарар кўрди.

Босмачилик Фарғона водийсининг иқтисодиётига улкан зиён етказди. 1923 йил Фарғонада мавжуд 180 та пахта заводларидан фақат 4 таси ишлади, 18 та ёғ заводидан эса бирортаси ишланасди. 1913 йилга нисбатан барча қишлоқ хўжалиги экинларини экин 75%га, пахта экин эса 10 мартага қисқарди. Пахта ҳосилдорлиги икки марта пасайди. Босмачилар водий қишлоқ хўжалигининг асоси ирригация тизимининг катта қисмини бузиб ташлади. Бу вақтда 75% иш ҳайвонлари қириб ташланди, шу билан бирга отлар сони 11 марта камайди" I.

Ёки "Ўзбекистонда фуқаролар уруши тарихи" асарини олиб кўрайлик:

"Босмачилик вилоятга улкан зарар етказгани учун жуда катта иш турарди. Фарғонанинг қишлоқ вҳолиси 1917 йилга нисбатан 29%га қисқарди, Фарғона вилоятида босмачиларнинг тўрт йиллик бебошлигидан 800 мингта яқин киши зарар кўрди. Босмачилар томонидан фақатгина Қўқонда 4544 та уй, Марғилонда - 1038 та уй, И.Ш.А.Шамардиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. 287-бет.

Наманганда - 938 та уй вайрон қилинди.

1923 йил вилоятнинг 180 та пахта заводларидан фақат 4таси ишлади, 18 та ёғ заводлари эса ишlamасди. Қишлоқ хўжалиги экинлари экиш 1913 йилга нисбатан 75%, пахта экиш эса - 10 марта қисқарди, шунинг билан бирга пахта ҳосилдорлиги икки марта пасайди. Босмачилар водий қишлоқ хўжалигининг таянчи - ирригация тизимининг катта қисмини бузиб ташлади. Бу вақтда иш ҳайвонларининг 75% қириб ташланди, шу билан бирга отлар сонини II марта камайди"¹.

А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, А.И.Чугуновларнинг "Босмачилик: пайдо бўлиши, моҳияти, инқирози" асарида ҳам худди шундай маълумотлар берилган: "Босмачилар фабрика ва заводларни, темир йўлларни бузиб ташлади, экинларга зарар етказди, меҳнаткашлардан пахта ва донни тортиб олди. 1922 йил I-майдаги аҳвол бўйича Фарғона вилоятида 180 та пахта тозалаш заводларидан фақатгина 4таси ишларди. 18та ёғ заводидан бирортаси ишlamасди. Фарғона водийсида қишлоқ хўжалиги экинлари экиш 1923 йилда 75%, пахта экиш эса 10 марта қисқарди. 1923 йил Фарғонанинг қишлоқ аҳолиси 1917 йилга нисбатан ўндан бирга қисқарди"².

"Босмачилар"нинг бузғунчилиги, зараркунандалиги, ваҳшийликлари тўғрисидаги вқоридаги маълумотларни деярли "босмачилик ҳаракати" тарихига бағишланган асарларнинг ҳаммасида учратасан, киши³.

1. История гражданской войны в Узбекистане. т. 2. 311-бет.

2. А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, А.И.Чугунов. Басмачество: возникновение, сущность, крах. 95-бет.

3. М.Х.Назаров. Из истории борьбы с буржуазно-националистическим движением /басмачеством/ в Ферганской области. 136-бет; Т.Х.Кельдиев. Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР, Ташкент, 1959, 92-98-бетлар; А.И.Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. 586-587-бетлар; Х.Ш.Иноят. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. 290-бет; Басмачество: социально-политическая сущность. 46-47-бетлар ва бошқалар.

Биз совет тарихчилари келтирган мазкур маълумотлар асос-
сиз, "босмачилар" бу ишларни қилмаганлар деган фикрдан мутлақо
йироқмиз. Фақат совет тарихшунослигида бу йилларда Совет хуку-
мати, Қизил Армия, кўнгилли милиция отрядларининг ваҳшийликла-
ри нима учун акс эттирилмаганлигига даъвомиз бор, холос. Чунки
ҳақиқатан ҳам "босмачилик ҳаракати" даврида икки томон ўртаси-
да кетган кескин кураш аҳолини гўшт қиймалагичдан ўтказди. Мана,
Совет ҳукумати, унинг жазоловчи отрядлари, Қизил Армиянинг "бос-
мачилик" йилларидаги ғасолияти натижасида аҳоли бошига тушган
фалокат тўғрисидаги И.Хидиралиев Фарғонада "босмачилик" билан
кураш натижалари ва КПнинг вазифалари тўғрисида тезисларида шун-
дай баён қилган:

"Уруш Бозорқўрғон, Сузоқ, Жалолобод, Қўқонқишлоқ ва бошқа
шу каби бутун қишлоқлар хотин-қизлар ва болаларни қириб ташлаш
билан бирга йўқ қилинди. 1920 йил майдан шу йилнинг сентябри-
гача биз босмачилик билан "Босмачиликни қизиган темир билан куй-
дирамиз" шиори остида кураш олиб бораёмиз, биз томонга ўтган
босмачилардан нотўғри фойдаланиш ҳамда ҳар бир уездда пўлаб
аҳоли ўртасида энг обрўли ва ҳурматга эга элементларни кафил-
ликка олиш, жазо отрядлари томонидан "дастлаб" отиб ўлдиришлар
ва шунингдек ҳарбий ҳокимият, гарнизонлар томонидан "дастлаб"
отиб ўлдиришлар ва босмачиларни, қайсики, бир қишлоқда бир неча
соатдан ортиқ қолмайдиган, очлик билан ўлдириш мақсадида барча
мол-мулкларни, том маънода ишгача олиб чиқиб кетишдан иборат
қишлоқларни бўм-бўш қилиш, ниҳоят Қизил Армия ва меҳнат мажбу-
риятига маҳаллий аҳолини нўноқлик билан ўтказилган сафарбарлик,
булар шу даражада нўноқлик ва одобсизлик билан ўтказилдики, са-
фарбарлик ва меҳнат мажбуриятидан қочган қуролсиз аҳоли босма-
чилар сафларини тўлдирди... /мен Фарғонанинг шарқий қисмида
булганимда полклардан бири бир неча аҳоли пунктлари ва овуллар-

ни эгаллаб, кетаётганда бу овул ва аҳоли пунктларида бўлган 1000 пуд мисни олиб чиқиб кетиш учун ташиш воситасига эга бўлмаганидан фронт ҲКСнинг буларни ҳеч ҳам босмачилар қўлида қолдирмаслик тўғрисидаги буйруғини бажариш учун бу полк уларни ёқиб ёборди. Қизил Армия ҳеч нарса билан таъминланмаганлиги учун бошлиқларининг рухсати билан озиқ-овқат, шунингдек кийим-бош ва бошқа нарсаларни талон-тарож қилганлиги тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади/.

Шундай қилиб, 4 йилдан ортиқроқ /1918 йилнинг бошидан то 1922 йил мартигача/ вақтдаги босмачилик билан курашнинг якуни тахминан қуйидагидан иборат: босмачилар сони маълумотлар бўйича ҳали ҳам 7000 дан тушмади. Ўзбек ва қирғиз аҳолисининг катта оммаси ҳали ҳам Совет ҳокимиятидан темир панжара билан ажратиб қўйилган, босмачилар сони 10000 дан ошмаган ҳолда Фарғонанинг неча юз минглаб маҳаллий аҳолиси ўлдирилди /1921 йил июлда кўмондонликнинг Ишчи-деҳқон вилоят конференциясидаги маърузасидаги расмий маълумотга кўра ҳисобга олиб бўлмаганлардан ташқари ўлганлар сони 250000 киши эканлиги аниқланган/, мамлакат бутунлай вайрон қилинди ва қашшоқлашди, натижада Фарғонадаги ҳозирги очарчилик пайдо бўлди¹.

Қизил Гвардиянинг вазифалари тўғрисидаги махсус кўрсатмада: "1. Қизил гвардия Туркистон ўлкаси ишчилар синфининг онгли қуроли кучларининг вакиллари бўлиб:

а/ қандайдир аксилинқилобий ва қирғинли чиқишлар бўлган ҳолларда;

б/ пролетариатнинг капитализм ва буржуазия билан курашида синфий манфаатларини ҳимоя қилади"², -деб қайд қилинганлиги-

га қарамай Қизил Армия ва гвардия ёқорида келтирилган "қаҳра-

1. Ўзбекистон Республикаси МДА. 17-фонд, 3с-ёзув, 36с-иш, 42-43-варақлар.

2. Е. Козловский. Красная Армия в Средней Азии. Военно-исторический очерк. Ташкент, 1928, 13-бет.

монликлар"ни кўрсатди. Шу маънода Деҳқонлар армиясининг бошли-
ги генерал Монстров куч ишлатишни, уғирликлар қилишни ва аҳо-
лини талашни Деҳқонлар армияси Қизил Армиядан ўрганган¹, де-
ганда ҳақ эди.

Шуни айтиш керакки, ҳар қандай чеклашларга - тарихий во-
қеаларга сиёсат, мафкурадан келиб чиққан ҳолда партиявий, синфий
ёндашиш талаб қилинишига қарамай 80-йилларнинг 2-ярмидан бошлаб
совет тарихчилари "босмачилик ҳаракати" йилларида икки томон
ҳаракатининг оқибатлари тўғрисида совет тарихшунослигини бир оз
бўлсада тўлдирувчи, янги маълумотлар билан бойитувчи мақолалар
эълон қилишди². Шуни айтиб ўтиш жоизки, совет тарихшунослиги-
нинг сўнгги йилларида бошланган "босмачилик ҳаракати"га янгича
ёндашишни Ўзбекистон тарихчилари давом эттирдилар³ ва ҳозирда
ҳам бу борада катта илмий-тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

Умуман олганда, тарихчиларимиз бугунги кунда "босмачилик
ҳаракати"ни ўрганишда унинг тарихини илмий даврлаштиришни амал-
га ошироқлари, шунингдек "босмачилик ҳаракати" оқибатларини
тўлиқ акс эттирувчи асарлар яратмоқлари керак.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистонда "босмачилик ҳаракати"
тарихининг совет тарихшунослигида ёритилишини ўрганиш шуни кўр-
сатадики, совет тарихчилари бошқа тарихий воқеалар қатори бу
муаммони ҳам коммунистик мафкурадан келиб чиқиб, маркоча-ленинча

- 25-бет.
1. П. Алексеев. Крестьянское восстание в Фергане. 25-бет.
2. Н. Ким, М. Хасанов. Басмачество: 1921-1924 годы. Что рассказывает
о нем документы хранящиеся в архивов. - Звезда Востока, 1989, №6;
Д. Папоров. Сахро кўёши чароғонми? - Ёшлик, 1990, №5; А. Акромов. Бос-
мачилик ҳаракати ва унинг моҳияти. - Ҳаёт ва иқтисод, 1991, №7; Бос-
мачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Давра суҳбати. - Шарқ влдузи, 1991, №3
ва бошқалар.
3. И. Исоқов. Қирғинни ким қилган-у, жадига қолган ким эди? - Шарқ вл-
дузи, 1992, №5; Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Тошкент, 1992; Қай-
ғусиз Стабосевнинг қайғулари. - Ўзбегим. Ватан серияси, Тошкент, 1992
Р. Шамсутдинов. Босмачилик ҳақида уйлар. - Мулоқот. 1993, №5-6, 7-8;
Ф. Набиев. Босмачиликнинг тугатилиши. - Фан ва турмуш, 1994, №1 ва
бошқалар.

услубда ёритдилар ва натижада "босмачилик ҳаракати" тарихи бир томонлама талқин қилиниб, сохталаштирилди. Шунинг учун ҳозирда Туркистонда "босмачилик ҳаракати"ни назга келтирган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ғоявий сабаблари, унинг ижтимоий моҳияти, раҳбарлари фаолияти, ҳаракатлантирувчи кучлари, даврлари ва оқибатларини тўлиқ ёритувчи илмий изланишлар олиб борилса мустақил Ўзбекистоннинг яқин ўтмишидаги ва ғожиаларга тўлиқ тарихини тўғри ёзилишига имкон яратиб берган бўлур эди.

Х У Л О С А

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан кейин утган вақт ичида миллий қадриятларимизни тиклаш, тарихимиздаги "оқ доғлар"ни тугатиш борасида кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Лекин ҳали республикамиз тарихчи олимлари олдида Ўзбекистоннинг мукамал тарихини яратишдек улкан вазифалар турибди. Чунки 70 йилдан ортиқроқ ҳукм сурган советлар даврида тарихимиз ҳукмрон коммунистик мафкура нуқтаи-назаридан ўрганилиб, сохталаштирилди. Тарихимиз бузиб ёритилиши натижасида халқимиз маълум маънода рафлатда ушлаб турилди. Буюк илоҳиётчи Августин айтганидек: "Рафлатда ётган халқни уйғотиш учун уни тарихини уйғотиш керак"дир. Тарихимизнинг уйғотилиши лозим бўлган воқеалардан бири бу "босмачилик ҳаракати" тарихидир.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи совет тарихчилари, хорижий тарихчилар томонидан ҳар томонлама тадқиқ қилинган-дир. Шунинг учун ҳам Туркистонда "босмачилик ҳаракати"нинг ҳақиқий тарихини яратиш аввало бу борадаги совет ва хорижий тарихий асарларни ўрганиб чиқишни талаб қилади.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи тўғрисида совет тарихшунослиги 70 йилдан кўпроқ даврни ўз ичига олиб, бу муаммо бўйича жуда катта ҳажмда тарихий асарлар яратилган. Яна шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, совет тарихшунослигининг турли даврларида "босмачилик ҳаракати" тарихига турлича ёндошув бўлган. Шунинг учун аввало совет тарихшунослигини бугунги кун талаблари асосида ўрганиб, уни қуйидаги даврларга ажратиш мумкин:

- 1/ 1920 йилдан 20-йилларнинг охиригача;
- 2/ 20-йилларнинг охиридан 1985 йилгача;
- 3/ 1985 йилдан 1991 йилгача.

20-йилларда Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихини урганишда Истпарт, Ўрта Осиё Коммунистик университети, Марказий архив ишлари бошқармаси каби илмий марказлар асосий роль ўйнади. Мазкур муаммони ўрганувчи тарихчи ходимлар ҳам ана шу марказларда партиявийлик, синфийлик руҳида ҳукмрон коммунистик мафкурага сидқидилдан хизмат қилувчилар қилиб тарбияланди. Совет тузуми, Коммунистик партия манфаатлари йўлида фаолият кўрсатган илмий марказлар, олий ўқув юртлири Ўзбекистон тарих фа-нида марксча-ленинча концепцияни ҳар томонлама қарор топтириш-га ҳаракат қилди ва бу мақсадга эришди ҳам. Бу ўз ўрнида тари-хий воқеаларни, жумладан Туркистонда "босмачилик ҳаракати" та-рихини бир томонлама, бузиб ўрганилишига олиб келди. Шунинг учун ҳам Туркистонда "босмачилик ҳаракати" совет тарихшуносли-гида феодаллар, буржуазия, реакцион руҳонийларнинг инглиз-аме-рика империализми, рус оқгвардиячилари билан ҳамкорликдаги аксилинқилобий ҳаракати деб кўрсатиб келинди. Аслида эса Тур-кистонда "босмачилик ҳаракати"нинг юзага келишида қатор иқти-содий, ижтимоий-сиёсий, ғоявий сабаблари бор эди.

Россияда Октябрь инқилоби амалга оширилгандан сўнг Тур-кистонда ҳам на иқтисодий, на ижтимоий, на сиёсий асос бўлма-сада, рус большевиклари, меньшевиклари, эсерлари тунтариш ясаб, Совет ҳокимиятини урнатдилар. Совет ҳокимияти қозғолар-да миллатларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини берсада, амалда ўлкада чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини янги мазмун билан боитиб давом эттирди. Шунингдек, маҳаллий ша-роитга тўғри келмайдиган ғалла монополияси, озиқ-овқат тақси-моти каби қатор иқтисодий, қози, шарият судларини тақиқлаш, вақфларни бекор қилиш, эски услуб мактаблар фаолиятини тўхта-тиб қўйиш каби ижтимоий-сиёсий тадбирларни амалга оширилиши

ҳамда миллий масалада улуғдавлатчилик-шовинистик сиёсатнинг олиб борилиши аҳволни янада мураккаблаштирди.

1917 йил февраль буржуа инқилоби амалга оширилгандан сўнг Россиянинг бошқа халқлари қатори Туркистон ўлкаси аҳолисининг ҳам миллий онги ўсиб борди. Тузилган маҳаллий партия ва ташкилотлар ўз дастурларида Туркистонга мухторият талаб қилиб чиқа бошлагандилар. Октябрь тўнтариши Туркистонга мухторият бермаганидан сўнг маҳаллий мусулмон зиёдилари Туркистон мухтор ҳукуматини туздилар. Лекин бу мухтор ҳукумат Қизил Армиянинг дашноқлар билан ҳамкорлигида қонга ботирилди. Буларнинг ҳаммаси Туркистон маҳаллий аҳолисининг қўлига қурол олиб, ўз ҳуқуқи, эрки, мустақиллиги учун кураш бошлашига сабаб бўлди. Совет тарихий адабиётларида эса "босмачилик ҳаракати"ни взога келтирган бу асосий иқтисодий, ижтимоий-сиёсий сабаблар тўғрисида деярли сукут сақланади. Архивларда сақланаётган ҳужжатларда "босмачилик ҳаракати"ни вужудга келтирган сабаблар кўрсатилган бўлишига қарамай, булар совет тарихчилари назаридан четда қолди. Чунки совет тарихчилари Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихига оид ҳужжатлардан фойдаланганда академик Грековнинг "ҳам ёзма, ҳам ноёзма манбалар бизнинг хизматимизга мунтазир. Аммо манбалар қандай бўлишидан қатъий назар, фақат бир ҳолдагина фойдали бўлиши мумкин - тадқиқотчининг ўзи ундан нима истагани яхши билмоғи керак"¹, - деган ўғитлари асосидан иш кўришган. Совет тарихшунослигида Туркистонда "босмачилик ҳаракати"нинг ижтимоий-сиёсий моҳияти, унинг раҳбарлари фаолияти ҳамда ҳаракатлантирувчи кучлари масаласи деярли мутлақо нотўғри талқин қилинган. Архив ҳужжатлари ва манбаларни ўрганиш шунини кўрсатадики, Туркистонда "босмачилик ҳаракати" ишти-

1. Озод Шарафиддинов. Истиқлол фидойилари. Тошкент, 1993, 7-бет.

мий-сиёсий моҳияти жиҳатидан икки давр - миллий-озодлик ҳаракати ва ижтимоий босқинчилик даврларига бўлинади. Совет тарихчилари эса бу даврлар ҳақида ўз асарларида лом-лим деишмайди ва "босмачилик ҳаракати"ни ижтимоий-сиёсий моҳиятини фақат ижтимоий босқинчилик, фуқаролар уруши ва аксилинқилобий ҳаракат деб тасвирлайдилар. Шунингдек, "босмачилик ҳаракати" раҳбарлари феолияти, унинг ҳаракатлантирувчи кучлари ҳам совет тарихшунослигида деярли тадқиқ қилинмагандир. Бу масалалар тилга олинганда ҳам фақат қора рангларда берилган.

Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихида бу курашнинг даврлари ва оқибатлари ҳам ўрганилишини кутаётган муаммолардан биридир. Чунки совет тарихий адабиётларида голиб томон тарихига бағишланганлиги учун "босмачилик ҳаракати"нинг бу масалаларини ҳам ана шу голиб томон нуқтаи-назаридан келиб чиқилган ҳолда ёритилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Туркистонда "босмачилик ҳаракати" тарихи тарихшунослигининг биринчи даврида "босмачилик ҳаракати"нинг келтириб чиқарган сабаблар, унинг ижтимоий-сиёсий моҳияти, ҳаракатлантирувчи кучлари ҳар ҳолда ҳақиқатга мосроқ қилиб ёритилгандир.

Демак, хулоса қилиб айтганда, тарихчиларимиз архив ҳужжатлари ва манбалар асосида, ҳар қандай сиёсат ва мафкураларга оғишмай, Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"нинг қуйидаги томонларини ёритиш учун илмий-тадқиқот ишларини олиб боришлари керак деб уилаймиз:

- Туркистонда "босмачилик ҳаракати"ни келтириб чиқарган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий; ғоявий сабабларни курсатиб бериш;

- "босмачилик ҳаракати"нинг ижтимоий моҳиятини ёритиш ва уни номлаш;

- "босмачилик ҳаракати" раҳбарларининг фаолиятини ва ҳаракатлантирувчи кучларининг таркибини таҳлил қилиш;

- "босмачилик ҳаракати"нинг оқибатларини ёритиш ва бу ҳаракатни даврлаштириш.

Шунингдек, "босмачилик ҳаракати" Туркистон АССР, ХХСР, БХСР ҳудудларида бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хосликка эгадир. Шунинг учун бу уччала давлат ҳудудида бўлган "босмачилик ҳаракати" тарихини алоҳида-алоҳида ўрганмоқ мақсадга мувофиқдир. Чунки совет тарихшунослигида бу ҳудудлардаги "босмачилик ҳаракати" биргаликда, бир нуқтаи-назарда ўрганилганлиги учун воқеалар советча услубда ҳам етарлича ёритилмаган. Ёки Марказий Осиё давлатлари тарихчилари ҳамкорликда "босмачилик ҳаракати" тарихининг кўп томлигини яратишсалар ҳам жудаям яхши бўлар эди. Яна "босмачилик ҳаракати" тарихини ёзишда Матчо беклиги ва Самарқанд, Тошкент вилоятларидаги "босмачилик ҳаракати" тарихига алоҳида эътибор берилмоғи зарур. Негаки, Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"нинг таркибий қисми бўлган бу ҳудудлардаги воқеалар ҳозиргача деярли ўрганилмаган. Шунингдек, "босмачилик ҳаракати" тарихига оид архив ҳужжатларининг асосий катта қисми ҳамда шу мавзуга оид 20-30-йилларда чоп этилган асарлар ва мақолалар эълон қилинган вақтли матбуот Москва, Санкт-Петербург давлат архивларида ва кутубхоналарида сақланмоқда. "Босмачилик ҳаракати"ни ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлган бу манбалар Ўзбекистонда деярли йўқ. Шунинг учун уларни Ўзбекистонга қайтариш керак ёки ҳеч бўлмаганда улардан нусхалар олиб келинса мақсадга мувофиқ бўларди.

"Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг анъаналарига, удумлигига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишона, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини

онгимизга сингдириши лозим, — дейди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов. — Шу билан бирга, бу мафкура халқимизда, ўзининг қудрати ва ҳимоясига сўянган ҳолда, умуминсоний қадрларга асосланиб, жаҳон ҳамжамиятидаги мутараққий давлатлар орасида тенг ҳуқуқли ўлароқ муносиб ўрин эгаллашга доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи керак¹.

Ўзбекистон тарихчилари миллий истиқлол мафкурасини яратишдаги вазифалари эса бугунги кун талаблари асосида архив ҳужжатлари ва манбаларни чуқур ўрганишиб, Туркистондаги "босмачилик ҳаракати"нинг ҳолисона тарихини яратиш ва бу кураш қатнашчиларининг ҳақиқий номларини қарор топтиришдан иборатдир.

1. И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, 1993, 168-бет.

ҶОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР РҶЙХАТИ

1. Абдутаалипов А. Басмачество в Средней Азии: домысли французских советологов и историческая действительность//Общественные науки в Узбекистане.-1981.-№7.-С.39-46.
2. Азизханов А.Т. Туркбюро - полномочный орган ЦК РКП(б).-Ташкент: Фан, 1977.-143 с.
3. Акромов А. Босмачилик ҳаракати ва унинг моҳияти//Ҳаёт ва иқтисод.-1991.-№7.-Б.58-63.
4. Алексеева Г.Д., Желтова Г.И. Становление и развитие советской системы научно-исторических учреждений (20-30-е годы).-Ташкент: Фан, 1977.-136 с.
5. Алексеенков П. Крестьянское восстание в Фергане.-Ташкент: Средазкнига, 1927.-107 с.
6. Алексеенков П. Кокандская автономия.-Ташкент: Узгиз, 1930.-72 с.
7. Алексеенко П. Что такое басмачество? Ташкент: Узбекгосиздат, 1931.-94 с.
8. Алексеенко П. Босмачилик нима? Тошкент: Уздавнашр,1931.-78 б.
9. Алексеров Ю. Интервенция и гражданская война в Средней Азии.-Ташкент: Госиздат, 1959.-234 с.
10. Алишер Бек, Азим Дарё. Буюк жиҳод, буюк муҷоҳид.-Ёзёвон: Н-сия, 1992.-34 б.
11. Аминова Р.Х., Ахунова М.А., Бабаходжаев А.Х., Гулямов Я.Г. Развитие исторической науки в Узбекистане//Общественные науки в Узбекистане.-1964.-№8-9.-С.38-53.
12. Ахунова М.А. Разработка истории Узбекской ССР в свете решений XX-XXII съездов КПСС//Общественные науки в Узбекистане.-1955.-№2.-С.5-9.

13. Ахунова М.А., Лунин Б.В. Развитие исторической науки в Узбекистане после XXII съезда КПСС//Общественные науки в Узбекистане.-1965.-№3.-С.216-223.
14. Ахунова М.А. Успехи исторической науки в Узбекистане//Общественные науки в Узбекистане.-1967.-№11.-С.31-39.
15. Ахунова М.А., Лунин Б.В. История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк.-Ташкент: Фан, 1970.-200 с.
16. Бабаходжаев А.Х. Провал английской агрессивной политики в Средней Азии и на Среднем Востоке в период признания Советского государства де-факто и де-юре (1921-1924 гг.).-Ташкент: Госиздат, 1957.-216 с.
17. Бабаходжаев А.Х. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке.-М.: Изд. Восточной литературы, 1962.-169 с.
18. Басмачество. Политбеседа//Красная казарма.-1925.-№6.-С.13-15.
19. Басмачество: социально-политическая сущность.-Ташкент: Фан, 1984.-154 с.
20. Басмачество//Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.-М.: Советская энциклопедия, 1987.-С.55-56.
21. Батманов Н. Басмачество и борьба с ним//Красная Армия.-1921.-№9.-С.65-68.
22. Берёзкин В. Босмачиликнинг ижтимоий табиати масаласида//Кизил Шарқ.-1931.-№2.-Б.1-19.
23. Бойжонов Р. Узбекистонда марксистик тарих фанининг ривожланиши (1917-1924 йй.).-Тошкент: Фан, 1962.-174 б.
24. Бойжонов Р. Туркистонда Октябрь революцияси историографиясига доир (1917-1967 йй.).-Тошкент: Узбекистон, 1969.-279 б.
25. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Давра суҳбати//Шарқ

адзуи.-1991.-№3.-В.165-189.

26. Борьба с басмачеством в Фергане//Жизнь национальностей.-1922.-№10-11.-С.7-8.

27. Бронин Я. Весна и оживление басмачества//Красная казарма.-1923.-№3.-С.9-11.

28. Васильевский. Фазы басмаческого движения в Средней Азии//Новый Восток.-1930.-№29.-С.126-141.

29. Вахабов М. Ташкент в период трех революции.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1957.-278 с.

30. В боях за Советскую власть в Ферганской долине. Воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны (1917-1923 гг.).-Ташкент: Изд. АН УзССР, 1957.-208 с.

31. Басмаческий фронт//Коммунистическая мысль.-1920.-№11.-С.15-17.

32. В.И.Ленин. Урта Осиё ва Қозоғистон тугрисида.-Тошкент: Ўзбекистон, 1984.-800 б.

33. Война в песках. Материалы по истории гражданской войны к XII тому.-М.: ОГИЗ, 1935.-548 с.

34. Воскобойников Э., Зевелев А. Турккомиссия ВЦИК и Совнаркома РСФСР и Туркбюро ЦК РКП(б) в борьбе за укрепление Советской власти в Туркестане.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1951.-124с.

35. Воспоминания участников гражданской войны в Андижанской области.-Андижан: Б.И., 1957.-165 с.

36. Германов В.А. К вопросу о постановке военно-исторической работы в Туркестанской АССР// Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения.-Ташкент: Фан, 1991.-С.265-281.

37. Гинзбург С. Басмачество в Фергане//Очерки революционной движения в Средней Азии.-М.: ОГИЗ, 1926.-С.125-152.

38. Гинцбург С. Басмачество в Фергане//Красная казарма.- 1922.-№2.-С.69-77.
39. Гинцбург В. Басмачество в Самаркандской области//Красная казарма.-1922.-№2.-С.87-92.
40. Гинцбург С. На басмаческих фронтах//Красная казарма.- 1922.-№2.-С.135-138; 1923.-№6-7.-С.142-144.
41. Гражданская война и иностранная военная интервенция в Средней Азии.-Ашхабад: Нлим, 1986.-281 с.
42. Гуревич А. О положении на историческом фронте Средней Азии//Революция и культура в Средней Азии. Сб.1.-Ташкент: 1934.-С.4-14.
43. Гусев С. Ближайшие перспективы борьбы с басмачеством//Коммунист.-1922.-№3-4.-С.9-12.
44. Гуша В. Банды январского восстания (1919 г.) в Фергане. (Воспоминания)//Революция в Средней Азии. Сб.2.-Ташкент: 1929.-С.194-196.
45. Дервиш Т. Ферганская проблема//Военная мысль.-1921.-Кн.2.-С.108-118.
46. Дервиш Т. Современное басмачество//Коммунист.-1922.-№1.-С.2-3.
47. Джантуаров С.Б. Гражданская война в Киргизии.-Фрунзе: Госиздат Кирг.ССР, 1963.-239 с.
48. Додонов И.К. Об изучении истории народов Средней Азии в Советской период. (Заметка историка)// Труды САГУ, 1951.-Вып. XXIII.-Кн.4.-С.3-20.
49. Додонов И.К. Из опыта подготовки кадров историков высшей квалификации //Общественные науки в Узбекистане.-1976.-№10.-С.31-40.
50. Дониёров Ш. Мадаминбек ким эди?//Ёшлик.-1991.-№4.-В.24-

51. Желтова Г.И. Социалистическое строительство в Узбекистане. (20-30-е годы). Историографический очерк.-Ташкент: Фан, 1975.-142 с.
52. Заика П. Козловский Е. "За Красный Туркестан">//Коммунистическая мысль.-1927.-Кн.4.-С.130-135.
53. Зайцев И.М. Из недавно пережитого//Соловецкие острова.-1926.-№4.-С.55-71; 15-6.-С.30-41.
54. Закиров И. Басмачество в Средней Азии//Революционный Восток.-1932-№2.-С.222-226.
55. За Советский Туркестан.-Ташкент: Б.И., 1923.-124 с.
56. За Советский Туркестан. Сборник воспоминаний.-Ташкент: Госиздат, 1963.-600 с.
57. Зевелев А.И. Разгром контрреволюционного басмачества в Туркестане в период иностранной военной интервенции и гражданской войны//Ученые записки ТГПИ им.Низами. Вып.3.-Ташкент: 1956.-С.29-52.
58. Зевелев А.И. Из истории гражданской войны в Узбекистане.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1959.-608 с.
59. Зевелев А.И. Историография Советского Туркестана. (Историография и источники по истории гражданской войны в Туркестане).-Ташкент: Госиздат, 1968.-276 с.
60. Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Басмачество: возникновение, сущность, крах.-М.: Наука, 1981.-244 с.
61. Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Шишкина Л.В. Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов.-М.: Наука, 1986.-253с.
62. Зуев Д. Ферганское басмачество (1918-1922 гг.)//Гражданская война. Т.3.-М.:ОГИЗ, 1924.-С.124-137.
63. Иноятов Х.Ш. Ответ фальсификатором истории Советской Средней Азии и Казахстана.-Ташкент: Наука, 1962.-198 с.

64. Иноятов Х.Ш. Ленинская национальная политика в действии.-Ташкент: Фан, 1973.-440 с.

65. Иноятов Х.Ш. Краткая историография гражданской войны в Средней Азии.-Ташкент: Фан, 1974.-68 с.

66. Иноятов Х.Ш. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане.-Ташкент: Фан, 1976.-376 с.

67. Иноятов Х.Ш. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции.-М.: Мысль, 1984.-463 с.

68. Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. Т.1.-Алма-Ата: Наука, 1963.-700 с.

Т.2.-1964.-726 с.

69. Институт истории и археологии.-Ташкент: Фан, 1968.-14с.

70. Интернациональная единства трудящихся в защите завоеваний Октября в Средней Азии (1918-20 гг.).-Ташкент: Фан, 1988.-104 с.

71. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане.-Душанбе; Госиздат ТаджССР, 1963.-700 с.

72. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане.-Душанбе: Ирфон, 1971.-696 с.

73. Исоқов И. Қирғинни ким қилган-у, жадиға қолган ким еди?//Шарқ влдузи.-1992.№5.-Б.158-166.

74. История гражданской войны в Узбекистане.-Ташкент: Т.1.-Наука, 1964.-440 с.

Т.2.-Ташкент: Фан, 1970.-364 с.

75. История коммунистических организаций Средней Азии.-Ташкент: Узбекистон, 1967.-783 с.

76. История Киргизии. Т.П.-Фрунае: Госиздат Кирг.ССР, 1956.-400 с.

77. История таджикского народа. Т.Ш. Кн. I.-М.: Наука, 1964.-376 с.
78. История Узбекской ССР. Т. II.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1957.-654 с.
79. История Узбекской ССР. Т. III.-Ташкент: Изд. АН УзССР, 1967.-707 с.
80. История Узбекской ССР с древнейших времен до наших дней.-Ташкент: Фан, 1974.-583 с.
81. История и сталинизм.-М.: Политиздат, 1991.-448 с.
82. Карим Иброхим. Мадаминбек.-Тошкент: Ёзувчи, 1993.-72 б.
83. Каримов И. А. Узбекистон Компартияси XXII съезидига МК-нинг сиёсий маърузаси//Совет Узбекистони.-1990.-5 июнь.
84. Каримов И. А. Узбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.-Тошкент: Узбекистон, 1993.-263 б.
85. Насымов Ф. Х. Миную капитализм. Советская историография перехода народов Средней Азии к социализму.-М.: Мысль, 1980.-376 с.
86. Кельдиев Т. Х. Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР.-Ташкент: Госиздат, 1959.-150 с.
87. Ким П., Хасанов М. Басмачество: 1921-1924 годы//Звезда Востока.-1989.-№6.-С. 141-150.
88. Кнопов Б. И. В институте истории и археологии АН УзССР//Общественные науки в Узбекистане.-1962.-№1.-С. 67-68.
89. Козловский Е. За Красный Туркестан.-Ташкент: Узгосиздат, 1926.-103 с.
90. Козловский Е. Красная Армия в Средней Азии. Военно-исторический очерк.-Ташкент: Узгосиздат, 1928.-57 с.
91. Коканбоев А. Борьба с басмачеством и упрочение советской власти в Фергане.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1958.-116 с.

92. Красная летопись Туркестана. №1-2.-Ташкент: Туркгосиздат, 1923.-216 с.

93. Кушнев П. Что такое басмачество?//Красная казарма.-1922.-№2.-С.60-68.

94. Кушнев П. За что борется Красная Армия в Туркестане?//Красная казарма.-1922.-№2.-С.57-60.

95. Ланда Л.М. Американский империализм - активный организатор антисоветской интервенции в Средней Азии (1918-1920 гг.)//Труды Музея истории Узбекской ССР. Вып.П.-Ташкент: 1954.-С.23-38

96. Ланда Л.М. Некоторые вопросы историографической работы в Узбекистане//Общественные науки в Узбекистане.-1964.-№11.-С.30-37.

97. Ланда Л.М. О роли истпарта в собрании и изучении материалов по истории Октябрьской революции в Средней Азии//Общественные науки в Узбекистане.-1967.-№10.-С.62-67.

98. Ланда Л.М. По декрету В.И.Ленина (к 50-летию архивного дела в СССР)//Общественные науки в Узбекистане.-1968.-№7.-С.52-55.

99. Ланда Л.М. Первые центры марксистской исторической науки в Средней Азии//Народы Азии и Африки.-1972.-№2.-С.44-55.

100. Лунин Б.В., Юсупов Э.Ю. Басмачество - орудие реакции (исторические параллели).-Ташкент: Фан, 1981.-40 с.

101. Малышев К.И. М.В.Фрунзе на Туркестанском фронте(август 1919 - сентябрь 1920 гг.).-Фрунзе: Госиздат Кирг.ССР, 1958.-27 с.

102. Манжара Д.И. Революционное движение в Средней Азии (1905-1920).-Ташкент: Узгиз, 1934.-148 с.

103. Манжара Д.И. Борьба за власть Советов.-Ташкент: Узгиз, 1935.-32 с.

104. Масов Р.М. Историография советского Таджикистана.- Душанбе: Ирфон, 1978.-200 с.

105. Матвеев А.М. Иностранцы коммунисты в Туркестане// Вопросы истории КПСС.-1962.-№3.-С.38-45.

106. М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны.-М.: Воениздат, 1941.-85 с.

107. Муравейский С. Материалы по истории Октябрьской революции в Туркестане.-Ташкент: Туркгосиздат, 1922.-47 с.

108. Мусбиро РКП(б) в Туркестане. 1,2 и 3 Туркестанские Краевые конференции РКП. 1919-1920 гг. С введением Т.Рыскулова.- Ташкент: Туркгосиздат, 1922.-93 с.

109. Мустафо Чуқай.Угли. Истиқлол жаллодлари.-Тошкент: Ф.Фулум номдаги нашриёт, 1992.-80 б.

110. Набиев Ф. Босмачиликнинг тугатилиши//Фан ва турмуш.- 1994.-№1.-В.16-18.

111. Назаров М.Х. Роль М.В.Фрунзе в разгроме контрреволюции и упрочении Советской власти в Узбекистане. Дис. на соиск. учен. степ. канд.ист.наук.-М.: 1949.-115 б.

112. Назаров М.Х. Из истории борьбы с басмачеством//Труды САГУ. Исторические науки. Кн.7.-Ташкент: 1954.-С.129-143.

113. Назаров М.Х. Узбекистонда Совет ҳокимиятини мустақамлаш учун кураш (1919-1920 йй.).-Тошкент: Уздавнашр,1954.-51 б.

114. Назаров М.Х. Из истории борьбы с буржуазно-националистическим движением (басмачеством) в Ферганской области (1918-1921 гг.)//Труды САГУ. Исторические науки. Кн.П.-Ташкент: 1956.-С.129-143.

115. Назаров М.Х. Туркистон интервенция ва граждонлар уруши даврида (1919-1920 йй.).-Тошкент: Уздавнашр, 1961.-300 б.

116. Назаров С. Из истории деятельности Средазбиро ЦК РКП(б) (1922-1924).-Ташкент: Узбекистон, 1965.-118 с.

117. Найда С.Ф., Наумов В.П. Советская историография гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР.-М.: Изд. МГУ, 1966.-172 с.

118. Ниалло Азиз. Очерки истории революции и гражданской войны в Киргизии и в Средней Азии.-Фрунзе: Госиздат, 1941.-161с.

119. Норкулов Н. Мухториятнинг тугатилиши//Шарқ юлдузи.-1990.-№8.-Б.8-11.

120. Нуруллин Р.А. Советы Туркестанской АССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны.-Ташкент: Наука, 1965.-228 с.

121. Обращение Цека КПТ ко всем членам партии//Жизнь национальностей.-1922.-№12.-С.3-4.

122. Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Туркестане. Воспоминания участников.-Ташкент: Уздавнашр, 1957.-604 с.

123. Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения.-Ташкент: Фан, 1991.-388с.

124. Очерки истории Коммунистической партии Туркестана. Ч.Ш.-Ташкент: Узбекистан, 1964.-167 с.

125. Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана.-Ташкент: Узбекистан, 1964.-568 с.

126. Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана.-Душанбе: Ирфон, 1964.-424 с.

127. Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана.-Ташкент: Узбекистан, 1974.-768 с.

128. Палоров Ю. Сахро куёши чароғонми?//Ёшлик.-1990.-№5.-Б.72-78.

129. Паскуцкий Н.К истории гражданской войны в Туркестане.- Ташкент, Туркгосиздат, 1922.-15 с.

130. Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Конец басмачества.-М.: Наука, 1976.-182 с.

131. Проблемы истории республик Средней Азии и Казахстана в 40-50-е годы.-Ташкент: Фан, 1989.-92 с.

132. Раджабов Д. Ташкентская высшая партийная школа - кузница подготовки кадров.-Ташкент: Фан, 1977.-23 с.

133. Раджабов Д., Эиямов Ш. Важное звено партийной работы.- Ташкент: Узбекистан, 1978.-172 с.

134. Раджапова Р.Я. Создание и работа политорганов в войсках Туркестанской республики и Туркфронта (1918-1920 гг.). Автореф. дис.... канд.ист.наук.-Ташкент: 1967.-21 с.

135. Раджапова Р.Я. К вопросу о диалектике социалистического, демократического и национального в социальной революции (историографические аспекты проблемы)//Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения.-Ташкент: Фан, 1991.-С.8-33.

136. Революция в Средней Азии. Сб.1.-Ташкент: 1928.-217 с.

Сб. 2.-Ташкент: 1929.-111с.

Сб. 3.-М.-Ташкент: 1931.-207 с.

137. Революция и культура в Средней Азии. Сб.1.-Ташкент: 1934.-127 с.

138. Революционеры-вожаки масс.(Славная плеяда коммунистов Узбекистана). Сб. статей.-Ташкент: Узгосиздат, 1967.-438 с.

139. Реццов Л. Октябрь в Туркестане.-Ташкент: Узгосиздат, 1927.-119 с.

140. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Ч.1. 1917-1919 гг.-Ташкент: Узбекгосиздат, 1925.-218 с.

141. Саид Мурод. Туркистонда халқ жумхурияти//Фан ва турмуш.-1990.-№7.-Б.6-8.
142. Саидкулов Т. Очерки историографии истории народов Средней Азии.-Ташкент: Уқитувчи, 1992.-192 с.
143. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана).- М.: Госиздат, 1921.-147 с.
144. Сегизбоев С. Урта Осиёда октябрь характери ни ленинча англаш учун//Кизил Шарқ.-1932.-№3.-Б.7-16.
145. Семенюта В.А. К вопросу о предзаготовках в Туркестане в 1917-1921 гг.//Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения.-Ташкент: Фан, 1991.-С.255-265.
146. Скалов Г. Социальная природа басмачества//Коммунист.-1922.-№7-8.-С.21-27.
147. Скалов Г. Социальная природа басмачества в Туркестане//Жизнь национальностей.-1923.-№3-4.-С.7-13.
148. Сологубов С. Иностранные коммунисты в Туркестане (1918-1921 гг.).-Ташкент: Госиздат УзССР, 1961.-179 с.
149. Тимошков С.П. Борьба с английской интервенцией в Туркестане.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1941.-189 с.
150. Тимошков С.П. Борьба с интервентами, белогвардейцами, и басмачами в Средней Азии.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1941.-205с.
151. Тулаганова А.Т. Кузница национальных кадров//Общественные науки в Узбекистане.-1976.-№6.-С.46-47.
152. Туркестан в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (сборник научных трудов).-Самарканд: Б.и., 1986.-57 с.
153. Туркестанский Г. Очерки революционного движения в Средней Азии (О сборнике статей Ф.Ходжаева, Е.Федорова, Т.Рыску-

лова, С.Гинсбурга)//Коммунистическая мысль.-1926.-Кн.1.-С.131-137.

154. Турсунбаев А.Б. Против буржуазных фальсификации истории Казахстана.-Алма-Ата: Госиздат КазССР,1963.-112 с.

155. Турсунов Х., Ахунова М., Нуруллин Р. Актуальные проблемы исторической науки в Узбекистане//Коммунист Узбекистана.-1977.-№6.-С.66-73.

156. Хакимов Р.А. Зарубежная историография истории басмачества в Средней Азии 1917-1932 гг.(на материалах англо-американской литературы). Дис. ... канд.ист.наук.-Ташкент:1992.-185

157. Хасанов К. Посланцы Ленина.-Ташкент: Узбекистан, 1974.-270 с.

158. Хасанов М. Альтернатива. Из истории Ковандской автономии Звезда Востока.-1990.-№7.-С.105-124.

159. Хасанов М. Смертельный гамбит//Звезда Востока.-1991.-№10.-С.122-143.

160. Хидоятов Г.А. Правда против лжи.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1964.-№204 с.

161. Хидоятов Г.А. Строительство социализма в Средней Азии и современный антикоммунизм.-Ташкент: Фан, 1974.-334 с.

162. Хидоятов Г.А. Национальный вопрос в СССР.-Ташкент: Уқитувчи, 1991.-304 с.

163. Хидоятова Н.Г. Басмаческое движение в современной англо-американской советологии. Дисс. ... канд.ист.наук.-Ташкент: 1993.-178 с.

164. Хроника событий гражданской войны в Узбекистане.-Ташкент: Фан, 1991.-216 с.

165. Чеботарева В., Раджапова Р. Историко-партийная наука в Узбекистане.-Ташкент: Узбекистан, 1982.-248 с.

166. Шамагдиев Ш.А. Из истории борьбы против контрреволюционных басмаческих банд в Ферганской долине//Из истории Советского Узбекистана. Сб. статей.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1956.-С.111-129.

167. Шамагдиев Ш.А. Разгром контрреволюционных буржуазно-националистических басмаческих банд в Ферганской долине (1918-1923 гг.). Автореф. дисс. ... канд.ист.наук.-Ташкент: 1956.-19 с.

168. Шамагдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине.-Ташкент: Наука, 1961.-388 с.

169. Шамагдиев Ш.А. Гражданская война и разгром басмачества в Узбекистане. Автореф. дисс. ... док-ра ист. наук.-Ташкент: 1975.-31 с.

170. Шамсутдинов Р. Босмачилик ҳақида уйлар//Мулоқот.-1993.-№5-6.-В.26-32; №7-8.-В.30-35.

171. Шарафиддинов О. Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим.-Ташкент: "Шарқ" концерни, 1993.-144 б.

172. Шелестов Д.К. Об изучения истории гражданской войны и военной интервенции.-М.: Изд. МГУ, 1962.-251 с.

173. Шерман И.Д. Советская историография гражданской войны в СССР.-Харьков: Изд. ХГУ, 1964.-340 с.

174. Шерстобитов В.П., Орозалиев К.К., Винник Д.Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Киргизистане (1918-1961 гг.).-Фрунзе: Госиздат Кирг.ССР, 1961.-145 с.

175. Шомаядиев Ш.А. Туркистонда Совет ҳокимиятини мустақамлаш учун кураш//Фан ва турмуш.-1957.-№8.-В.9-12.

176. Яссавий Шаҳобиддин. Ҳақ йулида қурбонлар//Эрк.-1992.-6-13 февраль.

177. Узбекистон тарихи ва маданияти.-Ташкент: Уқитувчи, 1992.-294 б.

178. Ҳазбегим. "Ватан" серияси. - Тошкент: "Звезда Востока" журнали кутубхонаси, 1992. - 241 б.

179. Қайғусиз Отабобовнинг қайғуларини//Ҳазбегим. "Ватан" серияси. - Тошкент: "Звезда Востока" журнали кутубхонаси, 1992. - В.76-90.

180. Қўқонбобов А. Фарғонада Совет ҳокимиятини урнатиб ва мустақамлаш учун кураш. - Тошкент: Ҳадавнашр, 1958. - 116 б.

181. Қўқонбобов А. Улуғ Октябр ва Туркистон. - Тошкент: Фан, 1972. - 112 б.

182. Ҳасанов М. Туркистон мухторияти: ҳақиқат ва ғайб // Фан ва турмуш. - 1990. - №9. - В.4-6; №10. - В.8-9; №11. - В.6-7.

АРХИВ МАНБАЛАРИ

1. Ҳазбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (Ҳазбекистон Республикаси МДА).

Р-17-фонд - Туркистон МИК Советлари.

Р-25-фонд - Туркистон Халқ Комиссарлари Совети.

Махсус фонд бўлимининг:

Р-17-фонд - Туркистон МИК Советлари.

Р-25-фонд - Туркистон Халқ Комиссарлари Совети.

86-фонд - Ҳазбекистон ССР МИК.

2. Фарғона вилояти давлат архиви (Фарғона вилояти ДА).

121-фонд - Фарғона вилояти ишчи, крестьян ва қизил аскар депутатлари Советининг ижроия қўмитаси.

435-фонд - Фарғона вилояти инқилоб қўмитаси.

3. Тожикистон Республикаси Ленинобод вилояти давлат архиви (Ленинобод вилояти ДА).

370-фонд - Ҳуҷанд уезди ижроия қўмитаси.